УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

Юр МЕЖЕНКО

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА

ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

КИЇВ — 1928

X

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

ФС

Шифр Ч61 М43 Інв.№ 2719093

Автор Меженко Ю.

Назва Українська книжка часів Великої революції.

Місце, рік видання К., 1928.

Кіль-ть стор. 32с.: табл.

-\\- окр. листів

-\\- ілюстрацій

-\\- карт

-\\- схем

Том частина вип.

~~Конволют~~: Кн. з автографом.

Примітка: 12.02.02.

[signature]

Високоповажному Книгознавцеві й Книголюбові Степану Олексієвичу Сірополкові з глибокою пошаною Автор. Київ 17-III-1928 р.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

Юр МЕЖЕНКО

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА
ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

КИЇВ — 1928

Відбитка з „Життя й Революція“ №№ 10-11 і 12 за 1927 р

Київськ. Окрліт № 3607.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 790—025.

Історія нової української кннжки в цілому ще не мала свого дослідника. В наслідок кількалітньої праці над історією українського друку автор цієї статті має в своєму розпоряджені значну кількість сирового матеріялу, що потребує довгого та пильного оброблення. Це справа може і близького, але все-ж таки майбутнього. Зараз я подаю лише схему і де-які матеріяли, що над ними я ввесь час не припиняю роботи. Проте, досконалу й повну аналізу всіх десяти років в багатьох питаннях тепер ще зарано давати. Тому я свідомо не ставлю під розгляд таких проблем, як книжка нацменшостів на Україні відносно української книжки, дуже побіжно говорю про шкільну книжку, не згадую за дитячу книжку, взагалі обминаю тему книги. Я подаю ту схему, де на тлі розвитку революції спочатку національної, а з 1919 року й соціяльної має виступити історія української кннжки в найголовніших та в найвизначніших її виявленнях. Окремим питанням окремі монографії, статті, розвідки. Перший крок це загальний широкий огляд, перша спроба підсумувати цифри, згрупувати явища, події, накреслити хід розвою.

Для української книжки час імперіялістичної війни був часом великої руїни. Цілковита заборона друкувати українською мовою довела кількість українських книжок майже до нуля. Окремі спроби випускати часописи в Харкові та Одесі припиняються на 2—3 числі і в 1916 році робиться спроба поновити прийоми кінця XIX в., тоб-то перенести друкарську продукцію з території України до російських центрів. Різниця тепер лише та, що раніш таким центром був С.-Петербург. а у 1916 стає Москва. Видавництво „Вернигора"—засноване за часів війни і два часописи „Промінь", а трохи згодом „Шлях" (виходив „с разрешения г-на Градоначальника"—так було сказано в об'яві — за редакцією Федора Коломійченка,— це були перші несміливі спроби—як-що не рахувати старшої „Украинськой Жизни", що виходила російською мовою—пробити мур царської заборони. Згуртовані коло тих часописів невеличкі сили (більшість мешкала на Україні) з перших місяців революції 1917 р. кидають Росію і перебираються на Україну до Київа, і вже тут після перерви, що сталася з цензурних причин, поновлють свою діяльність колись Петроградські вид-ва „Друкар" та „Благодійне Т-во".

Ідеологічний та фінансовий багаж, що з ним українська книжка зустріла революцію, був остільки невеликий та слабкий, що протягом перших років революції ми не маємо жодного видавництва, яке поставило-б перед собою твердий план, певну бодай що-до продукції (про ідеологію годі й казати) програму.

1. Доба анархічного продунування.

Період 1917—1918 років проходів в умовах досить сприятливих головним чином тому, що громадянська війна, що на Україні найбільш запеклих форм набула 1919—21 рр., ще не встигла відбитися на поліграфічних засобах України. Два головних поліграфічних осередки України

Київ та Одеса мали значні поліграфічні можливості і всі хиби книжкової продукці, цих двох років можна пояснити майже виключно ненормальною анархічною системою продукування. Ті великі, складні і відповідальні вимоги, що поставила українській книзі революція, було почасти недооцінено, а почасти їх помилково зрозуміли ті верстви дрібного міщанства та української інтелігенції, що заходилися коло книгопродукування.

Перші два роки революції дуже подібні один до одного під поглядом нашої теми, і оця спільна риса випадковости, безпляновости, недоцільности й повної анархії в книжковій справі є для обох них основною. Це власне, і дає нам право об'єднати їх в один період, що ми називаємо добою анархічного продукування. Риса анархічности помітна на всій книжковій роботі, а не лише на продукуванні. Кепський звязок з периферією не дає можливости налагодити книгопостачання. Стихійний зріст „Просвіт" виключає будь-яку пляновість в постачанні та в споживанні, а що-до авторів, цієї першої ініціятивно-творчої сили в процесі книжкового виробництва, то вони за цей час, крім агітаційних брошурок на вельми різноманітні теми, нічого не писали. Книжка, хоч трохи поважніша змістом та розмірами, неодмінно була тільки перевиданням книжки передреволюційної. Можливо, що це треба пояснити не стільки браком авторів, скільки хапливістю та нервовістю часу, коли вже передчувалися і помічалися події близької громадянської війни.

Головним споживачем книги було українське міщанство, зорганізоване в „Просвіти". Національна та націоналістична функції що їх виконували в ході революції ці осередки, потребували книги, що мала-б допомагати тій роботі й ширити її ідеологію. До революції такої не було, а як і була, то було її дуже мало, і ті видавництва, що позакладалися по більших містах, не встигали, а почасти й не вміли, задовольнити попиту. Брак просвітянської книжки примусив самі Просвіти братися до видавничої роботи. 1917 року виникає аж 12 просвітянських видавництв, що так і звуться „Просвіта", а, крім того, ціла низка так само просвітянських видавництв прибирає собі різні назви, з яких ясно просвічує їхнє походження. Такі видавництва: „Рідна стріха"—Могилів на Поділлі; „Українська Громада"—Васильків, Троїцьк; Український Комітет"—Кролевець; „Просвітянська Книгозбірня"—Полтава; „Рідне Слово" і т. д. і т. инш. Видавничі пляни цих видавництв були надзвичайно бідні і часто густо обмежувалися одною двома книжками. Такі видавництва не мали ані капіталу, ані апарату. І тому вже на 1918 рік із цих 14 видавництв „Просвіт" залишається тільки чотири, до яких у тому-ж 1918 році долучилося два нових видавництва [1]). Із всіх „Просвіт" тільки Вінницька зуміла розвинути ширшу діяльність, зібрати значний капітал, придбати не аби-який будинок, друкарню і видавала, навіть, щоденний часопис „Шлях".

Инші приватні та громадські (сюди-ж залічуємо й кооперативні) видавництва, орієнтуючись на споживача, продукували таку-ж саму просвітянську книжку, так що розбивати їх на буд-які значні групи нам не доводиться. Такі видавництва, як „Час"—Київ, „Сіяч"—Черкаси. „Друкар"—Київ, Череповський,—Київ і ще більше як десяток инших дрібніших по суті нічим не відрізнялись від „Просвіт" хіба що трохи більшими капіталами та більш пляновою роботою. Але все-ж таки видавничого капіталу українська книжка не мала. Що правда, надзвичайно високий попит на книжку давав продуцентові добрі зиски і тільки завдяки цьому протягом двох років „Час", „Друкар", „Сіяч", „Криниця" мають можливість

[1]) У 1918 році було 6 „Просвіт"-видавництв: у Київі, Вінниці, Золотоноші, Полтаві, Кременчуці, Харкові.

придбати собі друкарні, повідчиняти свої окремі книгарні й провадити досить значні торговельні операції. Між иншим інтересно відзначити, що стара традиційна книгарня „Київської Старини“, що була відома під назвою „Українська Книгарня“ (Київ, Безаківська, 6) не поширилася, не змінила темпу своєї роботи і, не використавши гарячкової гонитви за українською книжкою, не почали видавати сама книжок. Очевидно, традиційність в методах роботи там змагалася з революційним темпом життя. Але вже наприкінці 1818 року починають накреслюватись дійсно широкі плани у деяких видавництв, говориться про великі монографічні роботи, починає з'являтися—що правда дуже рідко—груба книжка; з'являється, поруч з записками різних секцій Наук. Товариства та „Україною“, „Наше минуле“—науковий часопис у виданні приватного видавництва „Друкар“. З різних галузів науки починають друкуватися це не дуже грубі й не дуже серйозні книжки, якраз такі, які потрібував український міщанин з Підлипенської просвіти [1]). Досить сказати, що в 1917 році маємо 78, а у 1918 р.—98 українських видавництв, тоб-то таких видавничих осередків, що мали свою окрему назву, так би мовити фірму, і випустили більш як 2 книжки. А скільки книжок випускали самі автори або просто так собі приватні люди! Видасть одну книжку та на тому й кінець. Зараз навіть не маємо можливости підрахувати точно всю ту повінь провінціяльної продукції різних „Атось“, „Сіяч“, „Промінь“, „Досвід“, „Земля“, „Зерно“ і т. д., і т. инш.

Але не тільки просвіти продукували книжку. Инші видавництва з орієнтацією не на просвітянського споживача складали значну групу, хоч і їхня книжка, в силу політичних обставин, також в значній мірі відбивала на собі гасло того часу. Сила різноманітних партій провадила свою видавничу роботу і вся ця партійна продукція була агітаційною і не серйозною. Ми не маємо певних даних (бо численні матеріяли загинули підчас горожанської війни), щоб точно встановити спис тих партійних угрупувань зі всіма провінціяльними філіями, що видали велику кількість агітаційної книжки, иноді передруковуючи деякі назви, так що траплялось по 5—6 виданнів майже разом. Зараз ще бракує повних матеріялів, щоб встановити партійну приналежність деяких видавництв. Але-ж і ті матеріяли, що ми тепер маємо, дозволяють із 78 видавництв 1917 року 17 вважати за партійні, а з 98 у 1918 р.—14. Та й треба зазначити, що ці роки не дали викришталізованого партійного видавництва; на видавництво У.С.-Д.Р.П. треба дивитись, як на виняток. Ціла-ж низка видавництв і статутом своїм, і планом роботи мали вигляд широких громадських організацій (напр. „Вернигора“, „Криниця“, та инші дрібніші), але фактично матеріяльно та ідеологічно залежали від тої або иншої партії, напр. „Вернигора“—від „соціялістів-самостійників“, а „Криниця“ від У.П.С.-Р. Зменшення кількости партійних видавництв на 1918 рік пояснюється, з одного боку, зменшенням кількости партій, а з другого—концентрацією видавничої продукції в центрі у Києві, де в 1918 році бачимо 54 укр. видавництва проти 35—1917 р.

Взагалі перший рік революції широко використовував поліграфічні можливості провінції: 78 укр. видавництв було порозкидано в 31-ому місті, а 98 укр. вид-тв у 1918 вже році розмістилося лише по 23 містах. Таку концентрацію політичні умови життя викликали. Гетьманат з „недовірливим“ ставленням до будь-якої громадської ініціятиви особливо гостро виявляв це на провінції, тому й мусіла ця ініціятива реалізуватися в центрі. В столиці бо де в чому про людське око робили вигляд ліберального де-

[1]) Підлипенська просвіта у 1917 році друкувала в Конотопі свої видання.

мократизму. Звичайно 1918 рік не являє собою одної рівної лінії. В розвиткові книжки маємо три періоди: Центральна Рада, Гетьманат і Директорія. І тому загальний підсумок не дає точної та повної картини. Не подаючи тут цифр, бо будуть вони надто приблизні можемо загалом зазначити збільшення книжкової продукції за час гетьманського урядування, але це зовсім не пояснюється впливом гетьманату, а лише тим, що друкувалася в цей короткий час книжка, виготовлена ще перед тим. Цим самим пояснюється й те, що під кінец 1918 року коли, скинуто було гетьмана, книжки не було,—бо не було її підготовлено. І в цей час книжку й газету починає заступати сурогат: афіша, плакат, метелик. Тут почала вже позначатись руїна поліграфічної промисловости, що вже зростала з розвитком та загостренням подій на фронті горожанської війни.

Третя група українських видавництв складається з офіційних урядових відомчих видавництв, що існували при тій або иншій урядовій установі і не мали ні широкого громадського кола споживачів, ні будь-яких широких культурних завдань. Ці видавництва мали завдяння суто інформаційні, фахові і здебільшого випускали не книжки і не брошури, а періодичні бюлетені, маленькі часописи, і тому ми тут не розглядаємо їх діяльности. Кооперативні видавництва—ми їх вище вводили до групи громадських і підкреслювали їхню просвітянську орієнтацію—де в чім були подібні до відомчих видавництв, видаючи книжку характеру кооперативного, мали на оці свої фахові інтереси характеру урядового хоч і не мали. Тільки у 1918 р. закладається „Дніпросоюз“, що разом з широким планом культурницької роботи організовує видавництво тої-ж назви, але найбільший розвиток „Дніпросоюзу“ припадає на наступні роки, на час військового комунізму, на той період, що був другим по черзі в зміні революційних подій і разом другим в історії книжки.

Технічний бік української книжки занепадав. Правду казати і до революції укр. книжка була досить незугарною, але там було може хоч якесь виправдання в тих злиднях, що в них перебували всі українські видавництва. Невелика кількість покупців примушувала зменшувати тираж і тим самим шукати виходу між високою ціною та невеликим тиражем в дешевому матеріялі та в повній відсутності будь-якої художности. І тепер це встановило шкідливу традицію, зміцнену в 1917—18 р.р. купецьким апетитом видавництв. Книжка пішла так, що аби тільки встигнути надрукувати. Старі запаси розходилися нечуваним темпом. Що не надрукуй, як не надрукуй—все розійдеться. Тираж грубої укр. книжки сягає до 3—4 тисяч і вичерпується при умові поганих звязків перефирії з центром з блискавичною швидкістю—3 місяці. Спожичав ковтає все без розбору й це спричиняється до повного технічного занепаду укр. книжки. З'являються такі суто спекулятивні видавництва, як „Шлях“, „Грунт“, які безсоромно спекулюють на книжковому голоді, продукують якесь шмаття замість книжки, називаючи це пишно „Універсальна бібліотека“. В оборону в-ва „Грунт“ треба сказати, що поруч з цим воно почало видавати й серію „Мистецька бібліотека“ з певними претензіями на художність видання, хоча ці претензії були остільки провінціяльні й художньо безсилі, що виходу з того загального становища ніяк не вказували. І характерним є те, що найбільші найбагатші видавництва випускали найгіршу (технічно) книжку. „Вернигора“, „Серп і молот“, вже згаданий „Грунт“, „Час“, „Сіяч“ і тільки видання „Друкаря“ (з числа великих видавництв) та кількох дрібніших, як-от „Волошки“, „Молодість“ Київ, О. Кривинюк—Катеринослав мають ознаки технічної дбайливости, догляду й любови. Оскільки ці спроби продукувати технічно гарну книгу були великі й впли-

вові,—говорити багато не доводиться. Звичайно вони тонули в морі сірої брудної книжки, що її продукували різні „Селянські Самоосвіти“ – Одеса, „Землі“—Лубні, „Хутори“—Київ, Кащенки—Катеринослав, то-що.

Шукання кращих книжкових форм не було звязано з яким-небудь одним видавництвом. Що правда, воно найбільш виявлялося в „Друкаря“, але рівнобіжно появляються й инші спроби.

Треба відзначити тут ту величезну позитивну ролю, що відіграв график Г. І. Нарбут в історії української книжки [1]). Правда, вся сила Нарбутового впливу найбільше виявилася вже пісня смерти цього великого й тонкого майстра, коли покращали поліграфічні можливості, коли видавництва в спокійніших умовах почали творити книгу, заміняючи нею брошуру. Нарбут, будучи графіком, особливу увагу віддавав книжковій графіці. Як професор, а пізніш і ректор Української Академії мистецтв, він створив цілу свою школу, впливи якої, завдяки таким графікам, як Кірнарський, Хижинський, небіжч. Лозовський і ще кільком дрібнішим, набувають раз-у-раз більшої сили. Але й сама безпосередньо практична діяльність Г. І. Нарбута була в максимальній мірі віддана укр. книзі. Він працює над створенням спеціяльного шрифту, малює цілу низку обгорток, з котрих кожна є зразковою, веде роботу в поліграфічній школі, якою завідує і за художністю роботи якої пильно стежить. За його найближчою участю, як графіка, виходить кілька книжок, де він виступає як художній редактор: дає всі найдрібніші оздоби, літери, малюнки. Смерть у 1920 році перервала працю цієї з кипучою енергією людини.

Щоб точніш характеризувати книжкову продукцію України першого періоду революції, не можна обмежитись тим поділом на групи, що ми вище подали. Треба зазначити, що за ознакою мови 1917 і 1918 рр. яскраво відзначили дві основі групи видавництв. Видавництва українські й не-українські, при чому в другій групі головною масою були російські видавництва. Хоч у 1917 р. еврейські, польські, чеські та иншими мовами видання й дали 10,23% загальної кількости назв, проте у 1918 році вони впали до 3%. Тому-то ми й не беремося в цьому побіжному огляді робити будь-якої аналізи цеї незначної на кількість книжки, тим більш, що й тираж її був значно менший від тиража російських та українських видань. Отже, цей основний розподіл видавництв за язиковою ознакою є характерний тільки для цих двох років. Наступні роки так кардинально змінили обличчя видавництв, що язикова ознака одійшла на другорядне місце. При розгляді російських видавництв 17—18 рр. впадає в вічі інтересний момент,—це конкуренція Одеси з Київом, коли Київ у зовсім незначній мірі переважив Одеську продукцію. І взагалі російські видавництва не захоплюють широкої провінції, вони тяжать до більших міст, де находять собі споживача. З 68-ми російських видавництв 1917 року 23 припадає на Київ, 16 на Одесу, 11 на Харків. Російські видавництва заклалися протягом цього року в 12 містах. І що-до загальної характеристики російських видавництв, то треба відзначити у них більш революційну ідеологію і яснішу класову розмежованість, чого під впливом національного руху серед українських видавництв того часу помітно дуже мало.

1918 рік для російської книги приніс значне зменшення продукції. Кількість видавництв дійшла загалом до 35, з яких 23 припадало на Київ, 5—на Харків, 4—на Одесу. Книжка російська в той час загальним

[1]) Я подаю тут тільки специфічний матеріял, без найменшої претензії на повноту. Повніші відомості див. в різних статтях, що друкуються в „Бібліологічних Вістях“ та численну чужомовну літературу про Нарбута—майстра графіки.

своїм характером мало чим відрізнюється від книжки української: та-ж сама агітаційність, брошурність, мізерність, той самий шовінізм, що загострювався в процесі національної боротьби, те саме міщанство (просвітянство на инший лад), ненауковість, технічна неохайність, сіра зовнішність і на всьому надзвичайна хапливість.

В цей самий період маємо історичну подію: перший український бібліографічний журнал під назвою „Книгарь, Літопис українського письменства", що почало його видавати в Київі в-во „Час". Не дивлячись на всю неприховану рекламовість, щиро провінціяльне просвітянство і безнадійно вбогий ідеологічний зміст, „Книгарь", як перший бібліографічний орган, відіграв значну ролю вже тим, що зібрав численний фактичний матеріял, нотував, хоч і дуже далеко від будь-яких наукових метод, поточну книжкову продукцію. А під час, час повної анархії, розгордіяша й безплановости, цей орган, що значну частину явищ фіксував, а иноді навідь пробував систематизувати й освітлювати їх, був безсумнівно в історії укр. книги фактом великого значіння. Звичайно, появлення такого журналу цілком залежало від зросту книжкової продукції. Адже-ж 814 книжок укр. мовою, що вийшли у 1917 році та 1148 укр. кн. 1918 року це, без огляду на зміст та зовнішність,—матеріял значної бібліографічної цінности і самий книжковий ринок вимагав такого органу. Дух часу цілком позначився на „Книгарі": відсутність наукової методи, безплановість і випадковість, навіть без виявлення хоч-би найменшого бажання організовувати книжкову справу, майже без спроб серйозно проаналізувати хоч якесь з питань бібліології. Почав „Книгарь" виходити з вересня 1917 року і, виходячи що-місяця, дав 16 чисел, з яких тільки 13—14 було подвійне. Отже, була певна регулярність, налагодженість редакційного апарату і треба зазначити, що „Книгарь" знайшов свого читача; ринок його прийняв. В силу особливостів культурницького руху тих років, бібліографічність „Книгаря" була цілком історично-літературна і, очевидно, в значній мірі цим треба пояснити успіх журналу.

Організація поширення книжки була цілковито не налагоджена. Брак відомостів з перефирії, відсутність адміністративного звязку, повна відсутність методологічних та ідеологічних вказівок з центру зробили те, що бібліотека—головний проводник книжкової культури—не була використована. Тільки влітку 1918 р. робиться перша спроба з'ясувати фактичний стан бібліотечної справи. Головне Управління мистецтв та національної культури переводить перший всеукраїнський бібліотечний перепис [1].

---

[1]) Анкетний лист *) Губернія . . . . Повіт . . . .
(місто, село) . . . .
Точна адреса.

I. Відомості про бібліотеку. 1. Назва бібліотеки. 2. Власник бібліотеки ** (Приватна людина, громадська інституція). 3. Який час існує б-ка. 4. Характер і завдання б-ки. (Загально-освітня; педагогічна, дитяча). 5. Чи видає б-ка книжки додому. 6. Кількість томів (Зазначити приблизно, не рахуючи журналів та часописів). 7. Кількість українських томів. (Зазначити по можливості точно). 8. Кількість книжок на руській і инших мовах, які торкаються українського питання. 9. Назви українських журналів часописів (Заголовки і за які роки кожний). 10. Склад українських книжок по змісту (поділ по відділах): а) приблизна кількість томів красного письменства (белетристика), б) приблизна кількість томів наукового змісту. 11. Як входять українські книжки в склад бібліотеки: а) чи творять окремий відділ, б) чи розкладені по загальній системі, уживаній в бібліотеці.

II. Відомості про бібліотекаря. 1. Хто завідує бібліотекою. 2. Чи є окремий бібліотекар, кількість їх. 3. Спеціяльна технічна підготовка їх. 4. Якими мовами володіє бібліотекар. 5. Знайомство з українською мовою (знання укр. видавництв, знання укр. письменства красного та наукового).

III. Відомості про читача. 1. Кількість. 2. Якщо є регістрація по національностях, то скільки українців. 3. Попит на українську книжку і в якій мірі бібліотека задовольняє

Будь-яких реальних наслідків цей переписи не дав. Відомості, що дала дезорганізована периферія були надто мізерні (надійшло приблизно 250—300 заповнених анкет), щоб робити з них які-небудь планові висновки. На превеликий жаль, навіть і цей незначний матеріял загинув. Незначний слід від нього залишався в нотатках у автора цієї статті, який переводив цей перепис, але-ж весь він має виключно побутово-історичний інтерес і немає можливости роботи з нього наукові узагальнення.

Подаючи на прикінці статті цифрові таблиці книжпродукції, я зараз не спиняюся на статистичних даних, бо їх зручніш звязати в одну лінію і, стежучи за ламаною, зробити й де-які підсумки; вони будуть не тільки ясніші, але й правдивіші, коли виходитимуть з порівняння в межах цілого часу революції, ніж в окремих її періодах.

2. Доба військового комунізму (1919—1921 рік).

Політичні зміни, що сталися на початку 1919 року: прихід радянської влади, зростання громадянської війни, військовий комунізм на території У. С. Р. Р. і повна анархія та дезорганізованість на території занятій військами У. Н. Р., потім прихід деникінців, боротьба за Київ головний центр книжпродукції, поляки з Петлюрою, Махновщина, Врангелівщина, словом весь час до 1921 року це остільки складна доба і до того-ж порівнюючи так мало від того часу залишилося матеріялів, що про неї можна дати тепер тільки приблизні відомости. Дослідникові доводиться базуватися на матеріялах завідомо неповних, бо кожна політична зміна знаменувала знищення всієї попередньої роботи. В час масового руху, коли організовувалися робітничі й селянські маси в лави Червоної армії, коли не було ані часу, ані фізичної можливости сидіти за читанням книжок, зовсім відмінних, ще незнаних форм набуває весь той державний, громадський, приватний апарат, що в тій або иншій формі опрацьовує книжку. Не можна сказати нічого твердого, певного про книжкову роботу за весь цей час. Ініціятива периферії, часто дуже цінна й цікава з методологічного боку, здебільшого не реалізувалася або за браком матеріяльних можливостів, або за браком відповідних виконавців. Українська книжка в цілому мало була підготовлена до зустрічи революції. Робітників книги було мало: авторів бракувало, поліграфічні можливості підупадали, а бібліотекар—ідеологічний просовувач книжки в масу, був повний анальфабет. Ці причини—умови громадянської війни та брак книжкового апарату—разом створили те, що книжку мусів замінити її сурогат: листівка, метелик і почасти плакат. Ми гадаємо, що вивчення цього сурогату є тема сама по собі надто широка й серйозна, а крім

цей попит (позаяк на це питання відповісти в числах майже неможливо, то приблизно зазначити ступінь інтересу до української книжки та взагалі українського питання).

IV. Відомості про загальні умови. 1. Розмір асигнування на покупку книжок. 2. Чи є окремі асигнування на українські книжки і в якій сумі. 3 Загальний бюджет і сміта бібліотеки. 4. Чи є в місті (селі) ще бібліотеки. Які і їх кількість. 5. Чи є в місті (селі) окрема виключно—українська б-ка: а) приватна, б) громадська—(просвітянська).

V. Ваш погляд на проведення одноманітної (однородної) системи в сіті бібліотек і які дисципліни, на Ваш погляд, бажано викладати на курсах бібліотекознавства.

Анкету заповнив (підпис)

З всіми запитаннями з приводу цієї анкети, з'їзду бібліотекарів, курсів бібліотекознавства і взагалі у всіх питаннях що відносяться до бібліотечної справи треба звертатись до Бібліотечно-Архівного Відділу Міністерства Народньої Освіти (Київ, Бібіковський Бульвар № 14). Голова Бібліотечної секції О. Грушевський.

*) Відповідати можна на цьому-ж листі. Коли важко заповняти анкету українською мовою, то можна заповнити і руською.

**) Якщо бібліотека переходила з рук в руки, то коли і від кого перейшла в останній раз

того цей матеріял вимагає ще иншої методи при аналізі. Тому, обминаючи його, я хочу простежити ті етапи, що пройшла за цю добу книжка на Україні. Сказати точніш—те, що залишалося від книжки.

Ми не можемо зараз розбивати цей період на дрібні інтервали та невеличкі території, як-би того вимагала досконала наукова аналіза. Периферія залишила нам замало матеріялів. Мимоволі ми мусимо виходити, головним чином, з матеріялів більших центрів з тої простої причини, що вони найкраще й найповніше зберіглися. Хоч в цей час розкиданість продукції дійшла свого апогею (десятки друкарень в потягах, передача раднаргоспом найдрібнішим містам та містечкам друкарських машин), але все-ж таки великі центри тільки зменшили, а не втратили свого значіння. Численні політичні зміни були завжди досить недовгі для всіх урядів крім радянського, і тому, що процес продукування книжки вимагає довшого часу, дуже мало ті зміни відбилися на характері книжки. Цілий політичний рух зі всією своєю надзвичайною мінливістю знайшов собі виявлення в сурогаті книжки в метеликах та в прокламаційному матеріялі. Треба і можна простежити два основних за цей час центри: радянський і петлюрівський, але-ж і цей останній існував тільки у 1919 році. З 1920 року Україна продукує тільки радянську книжку. Таким чином, три роки нашого другого періоду дають переважно книжку радянської продукції.

Кам'янецький період Петлюрівської УНР не міг дати нічого значного. Кілька підручників, кілька книжок загально—культурного змісту, ще кілька політичних та військових агітброшурок це майже все. Мізерні поліграфічні засоби Кам'янця-„столиці", відсутність території впливу, повна анархія в політичному та економічному життю не сприяли книжковій продукції. Жодної планової роботи з книжкою не було. Друкарські машини продукували метелики і значну кількість газеток.

Доба військового комунізму своїми надзвичайно широкими культурно-освітніми планами кардинально змінила весь підхід до книжки. Ця доба була для радянського уряду тяжкою методологічною спробою. Нової книжки не було. Доводилося працювати з старим книжковим матеріялом і з старим персоналом книжробітників. Ця передумова, власне, опреділювала не лише темп, а в значній мірі й напрямок цілої книжкової роботи. Перетворити всю ту спадщину на щось придатне для революції стає за бойове завдання, і оскільки продукування нової книжки скеровано було майже виключно по лінії агітлітератури, що задовольняла-б пекучі потреби (але то були далеко не всі вимоги, що їх висували резподії),—остільки треба було використовувати по змозі старий апарат, старі книжки.

Нова книжка, як я вже зазначав, була призначена для агітації та пропаганди і тому відбивала на собі тільки один бік життя. Правда, початок і літо 1919 року ще дали деякі літературні журнали—„Мистецтво", „Музагет", „Зорі", „Солнце Труда", збірники творів красного письменства. Але що далі розгорталися події громадянської війни, то все менш виходило таких книжок. Змінився і характер видавництв. Ще в 1919 році лишаються деякі з тих видавництв, що працювали 1917—18 рр., але у 1920 і 1921 вони вже зовсім припиняють свою діяльність. Заборона приватних видавництв і централізація всієї видавничої роботи в апараті Всеукраїнського Державного Видавництва були викликані суто економічними причинами. Зовсім невеличкі запаси паперу, що залишилися на Україні, цілком передаються на початку 1921 року до ВДВ. Руїна поліграфічної промисловости (з числа 824 зареєстрованих поліграфпідприємств у 1920 році функціонувало лише 485) не в меншій мірі, як брак паперу шкодила книжпродукції і ВДВ веде боротьбу за передачу йому всіх дру-

карень. У відчиті на 1921 рік зазначено: „Крім загальної зруйнованости поліграфічної промисловости, що ставила величезні перепони діяльності ВДВ—дуже великим гальмом являлася ще неурегульованість на практиці питання про права контролю і виключного використання ВДВ засобів поліграфічного виробництва. Ця неурегульованість лишилася як спадщина на 1921 рік. ВДВ вживає рішучих заходів, щоб здійснити свої права, зазначені в статуті ВДВ“ [1]). Цей перехід поліграфпідприємств не відбувся. Процес концентрації виробництва затягувався. бо зведення 824 підприємств до 230, як того вимагав план Укрраднаргоспу, потребувало довшого часу й це затримувало передачу.

Що-до паперової промисловости, то продукція її була дуже мала. За відомостями Р. Н. Г. [2]) „Общая выработка за 1920 год (по ноябрь) была 71.500 пуд.“ але „При самой голодной норме Украина должна иметь ежемесячно, около 60.000 пуд. бумаги, а в 1920 году было распределено лишь около 18.000 пуд. в месяц“. За браком сировини на фабрики було протягом 1920 р. передано 26.000 п. архівного паперу, але-ж ясна річ і цей засіб не развязував паперової кризи. що її переживала радянська Україна.

Потребу строгого обліку та суворого контролю над паперовою та поліграфічною промисловістю, як бачимо, диктували об'єктивні умови,— і вся доба військового комунізму проходнть під гаслом концентрації цілої книжкової справи.

Отже-ж гляньмо, як відбилася ця концентрація на діяльності видавництв та різних видавничих апаратів. при всіляких установах, закладах та інституціях.

За час другого періоду характер видавництв цілком змінюється. Книжкова продукція переходить до рук держави, але-ж цей процес переходу одбувається поволі У 1919 році поруч з великою кількістю приватних видавництв (було українських 80, а російських—58). діяльність яких все більш завмирає, виникає значна кількість видавництв державних та урядових, що існують не як самостійні видавничі апарати, а при різних урядових, адміністративних наукових та инших установах. Виконуючи завдання своїх установ, ці видавництва продукують книжку звязану переважно з діяльністю тої установи. Наркомати, відділи губревкомів, окремі державні установи складають разом досить значну групу—22 видавництв. Вони продукували невеличкі брошурки інформаційного та агітаційного характеру, здебільшого не українською мовою. Зрозуміло, що ці видавництва не могли та й не мусіли задовольняти масової потреби в книжці. А зростання попиту на масову книжку в звязку з розвитком революційних подій рішуче мусіло бути задоволено, не дивлячись на занепад поліграфічної промисловости, новою книжкою, що своїм змістом, ідеологією була-б органічно звязана з добою соціяльної революції. Для цього закладається „Українське центральне агенство по поширенню творів друку“, яке скорочено звалося „Укрцентраг“. Але в короткому часі 21 січня 1920 року, Укрцентраг об'єднується з Відділом друку і пропаганди при Всеукрревкомі, заснованому 20 грудня 1919 р. в Серпухові. Нове об'єднане видавництво дістає назву „Всеукраїнське Видавництво“— „Всевидат“. Це величезна організація з широко разкиданою сіткою губерніяльних, повітових, волосних філій. Завдання його не тільки видав-

[1]) Збірник справоздань Народніх Комісаріятів і Центральних установ УСРР та Уповноважених Народніх Комісаріятів РСФРР 5-ому Всеукраїнському З'їздові Рад України. Відчит Всеукраїнського Державного Видавництва УСРР за 1920 рік. Харків 1921 р., стор. 12.

[2]) Ibidem стор. 20.

ничі. „Основним завданням Всеукраїнського Державного Видавництва є усунення хаосу і паралелізму в редакційно-видавничій справі, підпорядкування її єдиному планові та керівництву в цілій Республіці, зосередження в єдиному органі всіх літературних і технічних засобів—з одного боку, з другого боку—об'єднання в своїх руках цілої справи обліку, розподілу і постачання друкованого слова всіх гатунків на території УСРР“ [1]. Такий широкий план ВДВ поклало в основу своєї роботи. Це було фактичне удержавлення друкованого слова. Широке реалізування цього плану почалося з середини 1920 р. Але головною перешкодою, щоб перевести в життя цитоване вище завдання, була руїна поліграфічної та паперової справи. Книжкова продукція зменшувалася далі. Після 1983 назв, що вийшли 1919 року, ми маємо тільки 963 назви року 1920 і 791 назву—р. 1921. Відсоток укр. книжки падає: 1919 р. 836 назв—42,2%, 1920 р. 495 назв—51,4%, 1921 р. 248 назв—31,4%. В порядку виконання наміченого плану ВДВ провадить концентрацію цілої редакційно-видавничої роботи. Приватні видавництва вже раніш за браком грошей припинили свою роботу, а всі инші державні, громадські, кооперативні мають видавати книжку, користуючись апаратом ВДВ. Завдяки цьому апарат ВДВ розростається до величезних розмірів. Офіціяльний відчит показує на 1 січня 1921 р. 493 співробітники в самому центрі, Харкові, зазначаючи, що потрібно мати не 493, а 737 осіб. Тут-же констатується брак досвідчених робітників.

Але, не дивлячись на сувору концентруючу лінію, що провадило ВДВ, воно не змогло зосередити всю видавничу роботу в своїх руках. З числа 963 книжок, що вийшли у 1920 році, ВДВ видало тільки 219 назв, що складає 22,7%. Крім ВДВ, що розкинуло свій видавничий апарат по 18 містах УСРР, ведуть роботу инші видавництва, що фактично не є видавництва і тільки видавництва, а лише видавничі відділи при установах некнижкового характеру. Протягом 1921 року було всього 50 видавництв. Серед них ВДВ мало 18 осередків, Наркомос в особі Губнаросвіт—5 осередків, КП(б)У—3 осередки, КСМУ—2 осередки, разом 28. Це було кульмінацією того процесу, що його давалося бачити, як ми вже казали, ще 1919 року та який дав у 1920 році такі цифри: видавництв 84, з них ВДВ—7 філій, Наркомос—6 філій і КП(б)У—3.

Як бачимо, постанова про повне об'єднання всієї видавничої роботи в апараті ВДВ дуже повільно переводилася в життя, що, очевидно, треба пояснити специфічністю роботи кожної установи, що порушувала план ВДВ. Інтересну картину дає порівнання цих років особливо 1920—21 під поглядом груп, на які розбивалися видавництва. Тепер ми вже не маємо такого поділу, як було то в 17—18 рр.: російські та українські. Видавництва здебільшого утраквістичні, тільки частина громадських та приватні діляться за ознакою мови. Отже, висувається новий розподіл: партійні, радянські, громадські (утраквістичні, українські, російські), приватні укр., приватні рос., професійні.

	1920	1921
Партійні	11	6
Радянські	33	52
Громадські	17	4
Професійні	4	5
Приватні	32	5
	97	72

[1]) „Збірник Спр. Нар. К-тів і Центр. Уст.“, стор. 3.

Беручи на увагу, що з 52 радянських видавничих осередків 1921 р. ВДВ мало 18, а инші радянські видавництва—34, доводиться зробити висновок, що така концентрація була найбільш незручна для цілого радянського апарату, а тому він весь час порушує накреслену ВДВ плановість.

Характерною рисою книжки за цей час була її повна безкоштовність. Книжка не продавалася й не купувалася (хіба що з під поли). Всі видавництва, в тому числі й ВДВ, працювали, виходячи з умов не книжкового ринку, його купівельної здатности, а виключно з даних, ще тоді не гаразд з'ясованих, про потребу населення. Відсутність приватних бібліотек, як і приватної власности на книжку взагалі, стихійний зріст бібліотек громадських, радянських, партійних, військових, які тільки й мали право поповнюватися новою книжкою та брати комплекти з реквізованих фондів—ось картина книжкового ринку. Робота на такий неясний, нетвердо окреслений ринок не могла бути дуже плановою і здебільшого цифри тиражів встановлювалися без найменших підстав. Очевидно, в принцип безкоштовности книжки треба було ввести ще один важливий коректив—точне з'ясування цифри споживачів. Але цьому заваджали умови громадянської війни, коли жодних обрахунків робити не можна було.

Наводимо табличку пересічних тиражів української книжки за час передреволюційний та за роки революції 1917—1921.

Пересічний тираж української книжки.

1907—1916	1917	1918	1919	1920	1921
3294	4520	3560	8280	8623	10495

Цифри ці не є досить точні, і тому я не наважуюся робити з них якісь висновки принципового характеру. Оскільки в ті часи тираж на книжці майже не проставлявся, не можна було обрахувати всі видання, а лише ті, про які пощастило тим або иншим щляхом відомості здобути. Отже, тут є не лише неповнота, але й випадковість. Для 1917 року обраховано 184 книги, для 1918—117; 1919—341; 1920—387; 1921—220. Повнота обрахунку рік-у-рік збільшується, але я не вважаю ці цифри за цілком достатні. Табличку-ж цю містимо тому, що вона все-ж якусь динаміку накреслює, а це нам потрібно для виявлення типовости.

Тепер трудно сказати, які саме факти вказували продуцентові на потребу збільшувати тиражі. Спосіб поширення через бібліотеки при неналагоджености бібліотечно - адміністративних апаратів, мало сприяв точному і правильному виявленню фактичних потреб в книзі. Справа дальшого досліду по архівах книжкових колекторів та базисних комор Укрцентрагу і ВДВ (якщо такі архіви збереглися) знайти той фактичний матеріял.

Тема української книжки у 1919—1920 роки, як ми вже вказували, звузилася. Виходила переважно агітаційна книжка для селянина, робітника й червоноармійця на теми, що викликали події громадянської війни та поточні питання дня. Инші книжки були випадкові. Тільки під кінець 1920 року Правобережна філія ВДВ починає видавати: Універсальну бібліотеку (вийшло 18 книжечок), Історично-революційну бібліотеку (вийшло 6 книж.) і Науково-популярну бібліотеку (вийшло 3 книжечки). Починає виходити і шкільний підручник, що 1919 року був зовсім завмер. Але в 1920 та 1921 р.р. шкільна книжка мала дуже незначну кількість назв. Вся вона не могла задовольняти навіть мінімальної потреби лише трудової школи, а про профшколи, технікуми та вуз'и нема чого й казати. Для них укр. книжки тоді не було жодної. Тоді-ж поруч з шкільною літера-

турою почала виходити деяка оригінальна та перекладна педагогічна література [1]).

На-весні 1921 року випустило ВДВ Шевченківський збірник—видання, як на той час, значної художньої вартости. Не дивлячись на різні хиби так суто технічного, як і художнього характеру, цей збірник справді був першою художньою українською книгою, що вийшла за час революції і вихід його треба завдячувати виключно енергії небіжчика Є. Григорука, завідувача Київ. ВДВ. Оцих тільки три бібліотечки чистенько видані та Шевченківський збірник [2]) і робили приємний виняток з цілої маси тогочасної неохайної, сірої, брудної книжки. І правду мовити, цей виняток не був на користь українським друкарням—він доводив, що була можливість випускати хоч бідну не розкішну, але чисту, охайну книжку. І на всю Україну тільки одна 2-а радянська друкарня в Київі, перемагаючи злидні, холод і голод того часу, творила книжку, з якої виглядало любляче око й досвідчена рука робітника-митця.

У цей період відбувся надзвичайно інтересний і важливий процес, який можна було-б назвати „Смерть поміщицької книжки". Всі книжкові надбання соціяльно ворожої пролетаріятові класи перешли до його рук. Перехід в умовах громадянської війни сам по собі означає певну руїну, а перехід таких цінностів як книжки, бібліотеки мусів набути ще більших руїнницьких форм. Книжкові багатства поміщицьких бібліотек на Україні в переважній своїй більшості були абсолютно чужі пролетаріятові. Польський пан, магнат на Правобережжі та російський або обрусілий український пан на Лівобережжі складали свої бібліотеки майже виключно з книжок навіть не російською (про українську нема чого й згадувати) мовою. Це були французькі, польські, менш німецькі і—дуже мало—російські видання, причім нових видань не було, бо традиції бібліотечні вмерли в кінці XIX в. [3]).

Французькі та польські видання XVII—XVIII в., чужі змістом, незрозумілі мовою й привабливі формою (часто шкіряна оправа, малюнки для вирізування та наліплювання по стінках, а головне папір на цигарки, а иноді й на розпал у грубці) природньо наштовхували селянина й червоноармійця на думку про цілковиту непотрібність всіх тих тисяч, а иноді десятків якщо не сотень тисяч книжок. Книжка нищилася. Вжити заходів, щоб запобігти, врятувати, майже не було можливости. Погана комунікація, кепський звязок центру з перефирією—все це паралізувало заходи радянського уряду для врятування поміщицьких книжок. При бібуправлінні Н. К. О. організовується спеціяльна Секція охорони бібліотек. Її завдання не тільки охоронити, зберегти, а й передати до тих установ та закладів, що ці книжки можуть найдоцільніш використати. Тільки завдяки цьому Всенародня Бібліотека України зібрала той велетенський фонд, що зараз лежить в її коморах. Тільки завдяки цьому багато вже старих бібліотек при різних наукових установах мали можливість докомплектувати свої колекції коштовними, рідкими науковими книжками. Зараз ми не можемо встановити цифр цієї роботи, і вони очевидно загинули для нас назавжди. Ті далеко

[1]) Я уникаю називати книжки та авторів, бо про це найдокладніші відомості можна знайти в бібліографічних річниках, що виготовив УНІК, і які в близькому часі друкуватимуться окремими книжками.

[2]) Можна ще умовно віднести до цього часу „Французьке мистецтво" Тугенхольда, друковане 1919 р., але вийшло з друку в 1921.

[3]) Традиція збирати бібліотеки серед поміщиків всіх категорій—від магната до дрібного поміщика—мала довгу історію. Бібліотеки являли з себе часто-густо музеї бібліографічних раритетів. За них ніхто з кінця XIX в. вже не дбав і вони зберігалися як біжутерія. Рідко можна було знайти в тих бібліотеках видання початку XX віку. Я гадаю на підставі матеріялів, що я зібрав, подати згодом про це інтересні дані.

неповні й неточні матеріяли, що проходили через центр (секція охорони) дають зрозуміти, що цифри ті мають бути грандіозні. Не могло бути з різних причин врятовано і загинуло 1.700.000 томів, націоналізовано й передано до рук різних бібліотек, установ і т. инш. 3.000.000 томів. І на підставі досвіду, я гадаю (такі гадки неточні і не базуються на документах, але не можу не поділитися тими навіть хиткими даними, що я зібрав підчас моєї праці в Н. К. О. 1919 р.), що в цей підрахунок попало не більш, як 50% тої кількости книжок, що в дійсності їх було відібрано від буржуазії.

Доба військового комунізму—доба змагання за величезний розмах в культурній роботі і небувало широких освітніх планів. Ідея концентрації всіх боків життя, в тому числі і всіх культурних засобів, яких було надто мало, щоб виконати ті плани, природньо висунула ідею концентрації всіх книжкових багатств України для максимального й найдоцільнішого їх використання. Техніка переведення в життя цієї ідеї ускладнялася зле зорганізованим бібліотечним апаратом периферії. Тому то часткова робота по утворенню единого книжкового фонду відчувалася тільки в найбільших губ. містах України.

В основу було покладено принцип: всі книжки на території УСРР складають единий фонд з централізованим управлінням. Всі книжки обеднані в единому каталозі і можуть передаватися з місця на місце за вказівками центру. Встановлюється сітка бібліотек універсального типу, за якими книжки закріплюються назавжди. Постачання бібліотек книжками виконує центр. Єдиний книжковий фонд складається з бібліотек різних типів, що відрізняються не тільки розмірами й підбором книжок а, головним чином формою стосунків із споживачем. Встановлюється три таких типи: 1) універсальна—академічна (не більше, як одна на губернію, виняток тільки для Киïва й Харкова); 2) районова стаціонарна; 3) рухлива—пересувна. Тільки з бібліотек третього типу дозволяється видача книг на руки. 1-ий і 2-ий тип є бібліотеки-читальни і мусять проводити як-найінтенсивнішу роботу з читачем у себе в помешканні[1]. Інтересно підкреслити що весь план народився і складався в Київі, звідки його було передано до Н. К. Освіти в Харків і там він дістав санкцію, хоч і не встиг увійти в життя. Польсько-Петлюрівський наступ зруйнував багато намірів.

Серед тих планів, що вмерли мовляв „на пні", було видання бібліотечної енциклопедії. Ініціятиву взяв на себе п/відділ „Книга". Було вже написано коло 20 аркушів (всього мало бути 30 аркушів), але знову-ж таки події весни 1920 р. зруйнували й цю роботу. Хаотичність політичних подій 1919—20 рр. ніяк не сприяла плановій послідовній роботі. Фронти громадянської війни негативно впливали на книжку, на бібліотеку. І тому то работа бібуправління Н. К. О. не дала реальних наслідків. Провадилась централізація всього бібліотечного апарату; всі бібліотеки професійні, залізничі, кооперативні, громадські (тільки для військових було зроблено виняток) підпорядковувалися Наркомосвіті та його представникам на місцях. Це в принципі мусіло дати надзвичайний ефект плановости й систематичности, але на практиці довелося від того швидко відмовитись і вже у 1921 році починається поворотний процес відмежування, відпадання бібліотечних організмів від Н. К. О. Не вдаючись тут в оцінку цього останнього процеса, все-ж доводиться констатувати надто

[1]) Точний та повний текст „положення", на жаль, загубився. Наведені пакти я беру з інструкції про переведення в життя „Є. К. Ф." складеної в п відділі „Книга" при Київ. Губнаросвіті в лютому 1920 р. Копію інструкції, оскільки мені відомо єдину, що збереглася, надруковано на машинці і підписано не власною рукою, а теж на машинці прізвищем С. Д. Мстиславського, що в той час був за голову п відділу „Книга".

гостру відірваність деяких бібліотечних систем під бібліотечного апарату Н. К. О.

У 1919 році почав виходити трьохмісячник „Книжний Вістник". Журнал цей без співробітників книжників не мав вигляду бібліологічного видання. В ньому були уміщені замітки історичного характеру про де-кілька більших українських бібліотек. Журнал не дав нічого свіжого і найменш міг зватися вісником. Після 2-го числа він припинився.

Щоб закінчити огляд основних явищ в книжковому житті за той час, треба спинитися ще на науковій роботі над книгою, що велася досить інтенсивно й дала значні наслідки. В березні місяці 1919 року радянський уряд заснував „Головну Книжну Палату". На цю установу було покладено науково-дослідчу працю над всебічним вивченням друку, як політично-культурного чинника. В обов'язок Г. К. П. входило: збирання обов'язкового примірника [1]), повна наукова бібліографія всіх творів друку УССР, утворення книжкового фонду з книжок, що залишилися без власників і яким загрожувало знищення (цей фонд, щоб не було рівнобіжности в роботі з секцією охорони Н. К. О. мав складатися виключно з книжок старовинних, раритетів та суто наукових; на практиці то були книжки на 95 відсотків французькою, польською, німецькою та латинською мовами), складання єдиного центрального каталогу всіх найбільших бібліотек України, розроблення теоретичних питань бібліографії. Г. К. П. поділялася на загальну канцелярію, відділ регістрації, книжковий фонд з каталожним п відділом і Український Бібліографічний Інститут. Як бачимо весь план Г. К. П. було скеровано виключно в бік бібліографії, навіть питання бібліотечне Палата разробляла бібліографічно. Пояснюється це тим, що українська бібліологічна думка тоді ще не усвідомила собі державного значіння бібліології в цілому; крім того, і брак науково підготовлених теоретичних і практичних українських робітників не дозволяв надто поширювати рямки роботи. Порівнюючи незначні сили були розпорошені поміж Головною Книжною Палатою, Національною Бібліотекою та Бібліотечним Управлінням.

Палата зі всіма своїми відділами мала штат 37 чоловіка. Короткий час існування Палати (6 місяців) перервала деникінська окупація, і тому робота, розпочата в дуже широких планах, не дала значних конкретних наслідків. Проте, ми зараз мусимо розглядати Г. К. П. як основоположницю української бібліологічної науки. Ідеї децималізму вона перша поставила на Україні, як питання державної ваги; вона перша на Україні висунула проблеми: удержавлення бібліографії, обов'язкового примірника, центрального каталога. Зі всіх тих питань тільи одне—центральний каталог—тимчасово з міркувань суто економічних відкладено [2]), инші-ж переведено в життя і на них базується сучасна українська книгознавча робота. За 6 місяців свого існування Г. К. П. видала дві книжечки: „Міжнародня децимальна бібліографічна класифікація" та „Бібліографія й Український Бібліографічний Інститут". Була спроба видавати періодичні справоздання, але за браком коштів вони виходили не самостійно, а при „Книжному Вістникові", органові Національної бібліотеки. Оця звязаність з иншим періодичним виданням не дала можливости надрукувати всього матеріялу, що опрацювала Г. К. П.

[1]) Обов'язковий примірник на Україні ввела Радвлада тоді таки-ж у березні 1919 р. Було декретовано 11 обов'язкових примірників.

[2]) В статуті Всенародньої бібліотеки України вказано, що одним із завдань б—ки є складання такого центрального каталогу. Отже, ця ідея хоч її й випадково запозичила установа, що ніби не мала-б займатися такою роботою, все-ж таки, очевидно, й зараз є актуальна.

Роблячи висновки з доби військового комунізму, треба визнати за нею величезну позитивну ролю. Вона збудила творчу ініціятиву, виробила широкі плани й намагалася перевести їх в життя. Все життєздатне, що змогло перебороти труднощі і зломи того часу залишилося жити і тепер нам вже безмірно легше прямувати до тих світлих обріїв, що відкрилися нам в ту героїчну добу.

3. Неп і українська книжка.

Середина 1921 року була переломовою в економіці України. Починається непа і це ґрунтовно змінює не тільки ті боки життя, де економіка та промисловість оперують великими цифрами, творять в широкому плані, а й найдрібніші закутки побуту теж інтенсивно відчувають значні пливи нової економічної політики. Книжка не одразу реагувала на неп (я кажу про книжку в цілому, а не про теми, бо тематично книжка дуже активно відбивала на собі всі питання непи), і ще ввесь 1921 рік проходить майже цілком по планах перед непівських. Правда, є вже де-які ознаки—збільшення кількости відомчих видань, більша увага до зовнішньости книжки, букіністичні крамниці, платність книжки і ще де-кілька дрібніших фактів—але це все виявлялося тільки як ознаки близького перелому, що остаточно стався 1922 року. Тому власне ми й можемо для зведення цифрових підсумків вважати за початок третього періоду 1922 рік і, характеризуючи цю нову добу, однести 1921 рік до доби військового комунізму, коротко згадавши тільки ті процеси, що знаменували нові форми, викликані до життя непою.

З непою книжка знову стає приступною для приватного споживача і продуцента. Це не в дуже значній мірі відбилося на ній. Приватний український видавничий капітал і раніш був мізерний, доба-ж військового комунізму його безслідно знищила, відібравши книжкові фонди. Тому то, коли з'явилася можливість приватному видавцеві виступити на книжковий ринок, із старих видавництв (ми бачили, скільки їх було 1918 року) тільки „Час", „Друкар", „Рух" та „Всеувито" зареєстровуються в Держвидаві, якому на початку було доручено реєструвати видавництва і давати дозвіл на видання окремих творів. Громадських організацій, що взялися-б до видавання книжок також не було. Державні організації твердо тримали в руках все господарство радянських республік і не втрачали ініціятиви. Коли навіть юридично правові норми припускали можливість приватної ініціятиви, так об'єктивні умови в вигляді фінансової політики цілковито не сприяли тому. Що правда, непа принесла розцвіт букіністичного торгу. Тут приватна ініціятива і конкурента в особі держави не мала, і не потребувала капіталу. По всіх пішоходах, на всіх перехрестях розмістилися десятки „індивідуальних торговців" з книжками, розкладеними просто на землі, в кращому випадку на приступочках будинків. Це були здебільшого не букіністи фахівці професіонали. Торгував кожен, хто мав бажання, власних 2—3 десятки книжок та кілька карбованців оборотного капіталу. Попит на книжку, безсумнівно, був чималий, але сама торгівля була остільки анархічна, випадкова й безпланова, що нема найменшої можливости дати для неї будь-які підсумки.

Відсутність нової книжки—бо це ж були тільки перші часи існування непи і нової книжки ще не було спродуковано—була першою і основною причиною тої букіністичної повени. Покупець був вельми ріжноманітний: від споживача серйозної марксівської передреволюційної книги—вона дуже високо тоді цінувалася, бо вже була раритетом—аж до „колекціонера" золотих корінців в шафі під шклом. Це був лебединий спів книги мину-

лого. Тоді вона найдорожче коштувала, тоді її найбільш питали. Що далі, то все більш починає завойовувати ринок нова книжка і все більш падають попит і ціна на стару книжку. Тільки окремі особи для спеціяльних наукових студій звертаються до неї, і тому, що такі споживачі найменшу мають можливість купувати книжку, вони шукають її по бібліотеках, а не на ринку. Букіністичний торг протягом півтора року завмірає остаточно. Тільки де-кілька книгарень можуть утриматися, але-ж вони на загально книжковому ринкові мають мінімальну вагу. Покупця на букіністичний крам стає помітно менше і причину тому треба шукати головним чином у підвищенні інтереса до нової книжки та в ідеологічній відірваності старої книжки від нового життя, від тих проблем, що були поставлені на чергу і над якими інтенсивно працював новий і старий споживач книги.

Якщо в добу військового комунізму книжка, виконуючи бойову агітаційну ролю, служила за зброю на військовому фронті, так з непою вона, не відкидаючи від себе бойових завдань, переходить на инший, так званий 3-ій фронт: війна за культуру, за новий побут, проти старих традицій, міщанських устремлінь, проти всього того, що створює антикультурну інертність. Така зміна фронту була продиктована об'єктивними умовами: припиненням горожанської війни, мирними формами радянського будівництва і широким розгортанням систематичної планової культурної роботи. Що більше набувала сили непа, то серйозніш повставало питання 3-ого фронту. Приватний продуцент і приватний споживач накладали на книжку свою руку і безсумнівно, там, де виступав комерційний інтерес видавця і старий міщанський смак читача (-покупця), там питання ідеологічні навіть при дуже щирому бажанні дати цілком добірну книжку мали більшу або меншу поразку під натиском інтересів грошового зиску. Треба зазначити значну відмінність книжки України від книги Р.С.Ф.Р.Р. Там приватний видавець вніс значну частку свого міщанського смаку та купецького інтересу. Це твердження на перші роки непи не вкладається в точні цифри, бо в статистичних підсумках кооперативні та приватні видавництва розглядалися спільно. Проте, на той час кооперативними називали себе майже всі приватні видавництва, бо це давало певні правові та економічні пільги. Тому з певністю можна сказати, що в цій мішаній групі переважала приватна продукція. Досить поглянути на численну продукцію „кооперативного видавництва „Мисль“ Френкеля і ще кількох подібних до них, щоб переконатися в тому, як макулатура передреволюційного часу відродилася в Р.С.Ф.Р.Р. при непі[1]). Тільки тепер вона підфарбовує свої обгортки червоними барвами та иноді дає ніби виправдуючі та пояснюючі передмови. Загроза макулатурної небезпеки була і на Україні, очевидно, не менша, ніж в Р.С.Ф.Р.Р., але в нас вона завдяки гостро поставленому питанню про ролю книжки на 3-ьому фронті не так сильно виявилася.

Спосіб боронити позиції 3-ього фронту був досить простий і легкий. Власно кажучи, легкий тілький в стадії боротьби з появленням негативної шкідливої книжки. Треба лише було створити несприятливі економічні умови і строгий контролюючий апарат. І те, і друге було виконано шляхом утворення економічно сильного державного конкурента в особі ДВУ (Державне Видавництво України) з одного боку і заснования ЦУД (Центральне управління друком) з сіткою губ. упр. і повіт. упр. Значно тяжче було радвладі боротися за створення нової книги, ідео-

[1]) Статистичні відомості вказують, що на приватні та на кооперативні видавництва припадало пересічно 25% цілої Р.С.Ф.Р.Р.-івської продукції 1921 і 22 р.р.

логічно витриманої, літературно досконалої і технічно довершеної. Тут треба було знайти авторів і редакторів, досвідчених ідейних керовників редакційно-видавничими апаратами, знавців теоретичних і практичних у всіх галузях знання, у всіх наукових та шкільних дисциплінах, добрих майстрів книжки, графиків, технічних редакторів. А передусім, ясна річ, стояло питання про українську поліграфічну промисловість, котра прийшла до непи, як ми бачили, в сильно сконденсованому вигляді і з досить великою потребою в поповненні та ремонті. Особливо тяжко стояла справа з паперовим виробництвом. Українські паперні були пристосовані майже виключно до виробу сировини, картону, обгорточного та цигаркового паперу. Папір книжковий складає незначну частину і без того не сильного українського паперового виробництва.

Кількість паперень 23, з них зруйновано і погоріло 6, потребує капітального ремонту 7, решта 10 можуть працювати при поточному ремонті. Продукція усіх фабрик за мирного часу була (в пудах) 200.000 друкарського паперу і всіляких инших сортів паперу 1.398.000. Зі всіх фабрик 12 визнано було в-осени 1920 року „ударними", решту було „югбумом" закрито. За 1920 рік всього паперу було вироблено 75.519 п.

Ця цифра розходиться на 4.019 пудів з тими, що я подавав у розділі другому, але обидва джерела є офіційні і з огляду на порівнюючи невелику ріжницю, я вважаю обидві цифри за приблизно правильні.

Таблиця виробу на Україні друкарського паперу [1]).

1921		1922		1923	1924
I—VI	38820	I—III	—	487	1510
VII—X	24309	IV—VI	—	947	—
XI—XII	17340	VII—IX	—	1837	—
		X—XII	2174	2829	—
	80469		2174	6100	1510

Базуватися на такій паперовій продукції українська книжка не могла. Треба було папір купувати в РСФРР, де так само власне паперництво не могло забезпечити книжку, або звертатися до закордонного паперу. Такий стан призводив до того, що час-від-часу видавництва перебували в гострій паперовій кризі. Взагалі-ж обмеженість, а часто і відсутність паперових запасів надзвичайно перешкоджали розвиткові книжпродукції. Маємо чимало випадків, коли навіть найнеобхідніші шкільні підручники обмежували тиражем виключно за браком паперу. Так стояла справа з недорогими сортами паперу. З папером дорогим питання було ще складнішим. Випадкові невеличкі запаси важкого, верже, крейдяного і просто добре глазірованого та білого були такі мізерні, що не можна було стягнутись на добру книжку. В таких умовах почала свій шлях українська книжка при непі. Подивимось, як вона пройшла його.

Ми вказували на причини, з яких 1921 рік треба відносити до періоду військового комунізму. Ті можливості, що зростали протягом цього року більш-менш повно виявилися лише у 1922 р.

[1]) Таблицю складено на підставі різних джерел. За 1921 рік цифри взято з доповіди т. Шальберова на пленарному засіданні 1-го всеукраїнського з'їзду губполіграфтрестів 5.V 1922 р.

Цифри 1922—1924 років подано приблизно з точністю до десятка, бо різні офіційні джерела дають різні (в одиницях) цифри. Автор брав пересічні цифри з „Статистичного бюлетеня Ц. С. У." 1923—1924 р.р. і „Промышленность Украины" ч.ч. 1—3—1923 р., ч. 18 (1) 1924 р.

Непа не відкрила на Україні приватному видавцеві широких можливостів, бо ті заходи, про які я казав вище, на пні припиняли активний вплив широкого ринка на видавця-продуцента. Тому і кількість приватних видавництв, що 1921 року дійшла до 5-и, збільшилася у 1922 тільки до 9-и, а на 1923 справді піднеслася аж до 22.

Таблиця кількости видавництв на Україні 1922—3 рр.

	1922	1923
I. Партійні	8	11
II. Радянські Д.В.У. (7 філій) . . . Відомчі	104	86
III. Професійні	19	13
IV. Кооперативні	32	8
V. Приватні укр.	9	18
VI. Приватні рос.	—	4
	172	140

Я вказував раніш на боротьбу ріжних відомчих редакційно-видавничих апаратів за емансипування від Д.В.У. Після скасування централізації можна з цифри збільшення кількости радянських видавництв побачити, оскільки серйозним був цей, так би мовити, „відомчий" рух. Правда, вже через рік позначається зменшення на 86 проти 104 1922 року, але незалежно від того кидається в вічі великий відсоток, який становить група радянських видавництв: 1922 р.—60,5%, 1923 р.—61,4%. Инші видавництва не розвиваються швидким темпом. Пояснити це явище доводиться не стільки відсутністю потреби або літературно-авторських сил, що гуртуються коло якоїсь з тих 6-и груп, а виключно браком фінансової бази, економічною безсилістю. Треба підкреслити словами те, чого не видно з цифр на таблицях. Всі ті видавництва (особливо I, IV, VI) часто обмежувалися одною—2-ма книжками і тому дуже умовно можна приймати їх діяльність за річну, вона здебільшого була епізодичною. Фактичний їх вплив на книжковий ринок був дуже незначний. Треба відзначити ще дуже важливий момент. З кількістю відомчої літератури велася урядова планова боротьба. Зовсім ясно вона окреслилася в відчиті ЦУД („Народное просвещение на Украине в 1923 году"). „Одним из важных моментов в работе ЦУП—а по части цензурно-контрольной является борьба с ведомственной литературой. В этом отношении пришлось и приходится в настоящий момент вести борьбу с печатным „зудом" советских. профессиональных и кооперативных учреждений. В этой области имеются достижения. Если еще в январе 1924 ведомственная печать составляет 55% всей продукции, то в июне она сведена до 28% и можно с уверенностью сказать, что к августу она будет доведена до 20—15%" (стор. 213). Ця література, зростаючи протягом 1922—23 років до високої цифри 55% при всіляких цифрових порівнаннях відограє найголовнішу ролю. Виводячи пересічний тираж треба мати на увазі те, що відомчі видання мають дуже незначний тираж, знижуючись часто до 150—100 примірників. Крім того мовою відомча література до 1924 року була в значній мірі російська; тільки після постанов XII з'їзду компартії починають виходити відомчі видання укр. мовою, але і наприкінці 1924 року росій-

ська мова в відомчій літературі переважала. Цим і треба пояснювати співвідношення цифр у такій таблиці:

Кількість друкованих на Україні книжок[1]).

	1922				1923			
	Назв	%	Примірн.	%	Назв	%	Примірн.	%
Укр. м.	250	19	2.549.250	42,2	419	16,8	2.650.795	29,4
Рос. м.	1065	81	3.485.284	57,8	2069	83,2	6.350.789	70,6
Разом . . .	1315	100	6.034.534	100,0	2488	100,0	9.001,584	100,0

Особливо виразне стає співвідношення питомої ваги укр. і рос. книжки з такої таблиці:

Пересічний тираж[2]).

	1922 р.	1923 р.
Укр. книжки	10.197	6.324
Рос. книжки	3.272	3.069
Пересічно	4.589	3.618

Ця таблиця інтересна ще й тим, що вона вказує на якого читача була розрахована російська й українська книжка. Ріжниця в цифрах тиража особливо виразна 1922 р., де українська книжка майже утроє численніша від російської. Правда, 1923 року вона тільки удвоє більше, але дуже важливе і заразом сумне—явище зменшення загальної цифри пересічного тиражу. Це, безсумнівно, ознака якоїсь невпорядкованости книжкового ринку, перебою в книжторгівлі. З того, що 1923 року вийшло на 1173 книжки (189,2%) більше книжок, ніж у 1922 р. можна зробити тільки висновок, що ми збагатіли на ріжноманітність, але не на широке обхоплення масового читача, бо тиражем ріжниця 2.967.050 (149,2%) не така вже значна, особливо коли пригадати дані ЦУД, що відомча література складала на 1 січня 1922 р. 55% загальної кількости. Подаючи далі таблицю, яка ніби вносить значну зміну в дані, я мушу пояснити, чому є таке розходження. ЦУД вирахував відсоткове відношення не лише для книжок, але й для періодичних видань і треба відзначити, що „печатный зуд" найгостріших форм набув власне в періодичному друкові, що й дало такий великий відсоток. Ті групи видавництв, що я вище подавав у таблиці, далеко не в рівній мірі були продуктивні. І якщо державні урядові брали на себе значну частину продукції, так приватні й професійні займали найнижче місце:

[1]) З огляду на дуже неповні і неточні дані про єврейський друк я не подаю тут абсолютних цифр.

Приблизно кажучи, єврейська книжка займає від 2% до 3.5% в загальній кількості тиражу й назв.

[2]) Я не подаю десяткових дробів, вирівнюючи в такий спосіб: менше 0,5—одкидаю, більше 0,5—додаю цілу одиницю.

Продукція видавництв 1923 року.

Група	Кільк.	Назв	0/0	Тираж	0/0	Пересічн. тираж
Партійні	11	185	7,4	697.750	7,8	3.772
Державні загальні		494	19,9	2.079.555	23.1	4.210
Д.В.У. з філіями	86	299	12,0	3.144.822	34,9	10.518
Відомчі		1019	41,0	918.497	10,2	901
Професійні	13	72	2,9	172.800	1,9	2.400
Кооперативні	8	246	9,9	1.308.920	14.5	5.321
Приватні укр. . . 18 Приватні рос. . . 4	22	173	6.9	679.240	7,6	3.926
	140	2.488	100.0	9.001.584	100,0	3.618

Цифри продукції ДВУ в цій таблиці значно відрізняються від цифр, що показало ДВУ в свойому справозданні (Харків, 1924 р.)—там подано 369 назв та 3.942.300 примірників. Таке розходження пояснюється тим, що ми приймаємо за основу дату на книжці, а Д.В.У. приймає закінчення рахунків по книжках. Отже ті 70 назв і 796.478 прим. ми відносимо до 1924 року. Крім того, треба додати, що де-які свої видання ДВУ друкувало по-за межами України і вони в наш обрахунок не увійшли —але зате увійшли ті видання московських і ленінградських видавництв, що друкували свої книжки в друкарнях України.

З цієї таблиці стають ясні причини боротьби ЦУД з „печатным зудом". Незначний пересічний тираж (901) виявляє вузьке коло споживачів тої відомчої продукції, а якщо взяти на увагу або обов'язковість передплати, або безкоштовну роздачу тих видань, ще більше звузиться коло тих, хто дійсно користувався відомчою книжкою.

Високий пересічний тираж видань ДВУ має за причину специфічність книжки, що продукує ДВУ. То переважно шкільний підручник, тираж якого иноді сягає 200.000 (протягом року 2 видань по 100.000, або додруковують з матриці стільки, скільки на той час вимагає ринок). Головна продукція книжки зосереджена була і в ці роки у Київі. В силу своїх поліграфічних засобів Київ випускав не тільки більше, але ж і технічно кращу книжку. Порівнання нашої продукції територіяльно в назвах дає 1923 р. значну перевагу Харкову.

Місто	Назв
Харків	1240
Київ	465
Катеринослав . .	203
Одеса	196
Всі инші . . .	379
	2488

Положення Харкова, як столиці, зосередження в ньому центральних, радянських, адміністративних установ і відомча продукція—це було причиною такої значної продуктивности Харкова, який друкував мало не 50% назв усієї України.

Удержавлення книжкової продукції, зосередження замовлень на найважливішу книжку в редакційному апараті Держвидава, декретування монополії ДВУ на шкільну, підручну літературу, – все це створило найсприятливіші умови для розвитку державного видавничого органа. Для приватних видавців, що приступили до роботи з таким капіталом, що його в серйоз і називати „капіталом" не можна, єдиним виходом для існування було продукування масової книги, яка з одного боку приносила чималі прибутки, з другого ж давала швидкий поворот грошей. Але приватні видавництва не шукали иншої масової книжки, крім підручника, популярно-політична, популярно-наукова книжка, дешеве копійкове видання не притягало їхньої уваги. Зараз це явище лишається мало зро-

зумілим. Можливо, що вони по свойому персональному підбору активних членів не мали комерційного устремління, а ставили завдання більш аматорське і не були досить ініціятивні. Харківський „Цех каменярів“, Київські: „Спілка“, „Слово“, „Гольфштром“, „Всеувито“—то все видавництва ширшого або вужчого літературного гуртка. Із усіх цих видавництв існує зараз тільки одне „Слово“, яке при порівнюючє невеликій своїй продукції виконує значну культурну роботу. Позитивною особливістю цього видавництва є підхід до книги, як до продукта мистецтва. Тому то мало не кожне видання „Слова“ завжди є технічно бездоганним і завжди служить зразком високої книжкової культури.

Плекання мистецтва книги, в силу причин почасти економічних, а почасти за браком у видавництвах добрих знавців книжкової техніки, 1922—24 років не захопило ширших видавничих кол і зараз ми маємо інтересне явище, висновків з якого я тимчасом не роблю. Культура книжки, ініціятивна в ній робота починає переходити до рук виконавця, безпосереднього продуцента, до друкарні. Видавництва, захоплені комерційно-торговельними операціями, не звертають уваги на те, як виходить книжка. Ми ще не маємо масової боротьби друкарів з таким „комерційним“ підходом, але дуже помітно роботу 2-ої Радянської Друкарні в Київі, котра використовує кожну можливість, щоб випустити художню, досконало виконану книгу. Тому й виходить, що до найкращих видань треба зарахувати книжки Цукротресту, бо навіть звіти його, огляди діяльности окремих підприємств можуть бути зразковими для тогочасної української поліграфії.

Якби довелося складати за 1922—23 рр. списка добрих зразків художньо виданої книжки, так ця робота відібрала б дуже небагато часу. Коротенький список, максимум з двох десятків назв. Що правда, вже 1924 р. помічаються деякі спроби „Гарту“, „Плугу“, ДВУ „Червоного Шляху“, але це все тільки окремі спроби, які ще не набули розмірів широкої роботи над художнім виконанням книжки. Навіть книжкові виставки („Жива Книга“ у Київі, вересень—жовтень 1924 р. та инші дрібніші) не зуміли підійти до книги, як до специфічного продукта, а підкреслювали тільки її або літературний, або комерційно-торговельний бік. Очевидно, і тут причину треба шукати в відсутності фахових робітників.

Удержавлення книжкової продукції не одразу було помітно на продажних розцінках книжок. Тільки 1924 року було звернуто увагу на високу ціну книжки і на неприступність її для масового споживача. Треба відзначити, що мотивом для зниження розцінок ні в якому разі не була конкуренція. Державний апарат у такій мірі заволодів книжковим ринком (а до того-ж в силу ріжних податкових та инших економічних умов не державний книжторговець та книжпродуценти були примушені робити иншу калькуляцію), що ніяких недержавних конкурентів у своїй роботі він не почував. Наркомосвітою було переглянуто калькуляції ДВУ і „Пути Просвещения“ (пізніш „Червоний Шлях“) і значно знижено додаткові відсотки; замісць 190% накидання на собівартість у вересні 1923 р. доведено що 80% у травні 1924 р. І цей момент наближення книжки шляхом її здешевлення до масового читача відіграв чималу ролю в її художньому або і просто добірному технічному виконанні. Розуміння видавництвами дешевого видання, як неохайного видання, викликало появу цілих серій книжок дуже дешевих, але-ж надзвичайно недбайливо й вульгарно виданих.

Із цілої низки державних, радянських, партійних, відомчих видавництв треба зовсім окремо розглядати роботу Державного Видавництва на Україні. В силу тих умов, що на них я вище вказував, ДВУ розрослося

в найбільше книжкове підприємство з досить значною сіткою книготорговельного апарату, збільшену і зміцнену низовими дрібними книжторговими ячейками поштово-телеграфних контор, які являються фактичними контрагентами ДВУ„ маючи у себе столики й вітрини для торгівлі книжками. Це висунуло ДВУ. на чільне місце керовника цілою укр. книжпродукцією. Маючи в своїх руквх найбільший апарат поширення і будучи гуртовим покупцем для дрібніших видавництв, ДВУ 1922—23 рр. стало фактичним хазяїном книготорговельної і книговидавчої справи цілої України. Але вже в перші-ж часи непи така монопольність ДВУ. не в повній мірі виправдала себе. Держава почуває значні прогалини в цілих ділянках літератури і звертає увагу на те, що низовий споживач (село) залишається без нормального постачання і, щоб виправити ці дефекти в роботі, закладаються при НКО видавництво „Путь Просвещения“—„Шлях Освіти“, кооперативне в-во „Книгоспілка“ й акційне т-во „Селокнига“ (переважно книготорговельне, бо видавнича його діяльність була випадкова, незначна і безпланова). До цих видавництв приєднуються ще „Пролетарий“, „Молодой рабочий“, а 1923 р. і в-во „Червоний Шлях“.

Треба гадати, що така кількість великих видавництв з державним або з партійним капіталом була викликана не стільки реальною необхідністю, скільки стремлінням як найскорше і як найбільше виготовити книжок, бо їх сильно бракувало зі всіх галузів знання, літератури і практичного урядового життя. Недовголітня робота цих видавництв приводить або до об'єднання апаратів, або до фактичної ліквідації. 1923 року „Селокнига“ передає свої комори, агентуру й апарат „Книгоспілці“; в березні 1924 року зливаються видавництва „Путь Просвещения“, „Молодой рабочий“, „Гарт“, „Плуг“, „Космос“ (Берлін) і „Червоний Шлях“ в одне велике підприємство „Червоний Шлях“, яке найближчими-ж місяцями розвиває таку діяльність, що майже дорівнюється продукції ДВУ. Була і ще одна важлива причина з числа тих, що примусили переглянути й, критично поставившись до діяльности видавництв, прийти до висновку про необхідність об'єднання і злиття. Всі ті видавництва на початку своєї роботи діставали плани, певні орієнтовочні програми, але той самий брак найнеобхіднішої книжки, почасти помилкове розуміння своїх безпосередніх завдань, а до певної міри й необхідність шукати тверду фінансову базу викликали плутанину виробничих планів, втручання одних видавництв у компетенцію инших, з чого могли виникнути та й виникали певні фінансові недоладности, а це часто спричинялося до правдивої конкуренції. Цих кілька головних причин зрештою упростили сітку найбільших з участю держави видавництв 1924 р. до 3-х; а початок 1925 приніс дальше упрощення до двох: ДВУ і Книгоспілка, бо „Червоний Шлях“ об'єднується II—1925 з ДВУ.

Так, після недовгої спроби диференціяції та спеціялізації видавничої роботи, ми знову приходимо до єдиного державного книжвиробничого апарату, універсального в своїх редакційних планах, фактичного монополіста укр. книж. ринку. Цікаво порівняти ролю ДВУ на Україні з „ГИЗ“-ом в Росії.

Таблиця відсоткового відношення продукції ДВУ та ГИЗ-а до цілої продукції УСРР і РСФРР.

	Д В У.		Г И З	
Рік	Томів	Примірн.	Томів	Примірн.
1920	23,3%	57,6%	34,77%	63,98%
1921	Точн. відом. немає		43,39%	70.33%
1922	19,6%	53.0%	16,79%	35,80%
1923	12,0%	35,0%	21,84%	45,25%

Як бачимо, роля ДВУ на Україні зменшувалася на 1923 рік, тим часом, як „ГИЗ“ після підупадання впливу 1922 р. на 23 рік знову збільшує ролю. Постанови XII з'їзду партії реалізуються рік-у-рік повніш, українська книжка що далі, то краще доходить до свого споживача і видавництва, що починали друкувати українську книжку обережно, бо боялися збитків, знайшли несподівано для себе (це одна з яскравих вказівок на відірваність продуцента книжки від її споживача) багату грошову базу, бо масова торгівля укр. книжкою, вже не кажучи про шкільні підручники—зараз дуже успішно розвивається. За для приблизного накреслення тої лінії піднесення роботи, на яку в 1924 році стали видавництва України, я подаю далі цифри з діяльности ДВУ, „Червоного Шляху“ та „Книгоспілки“, як головних книжпродуцентів.

Цифри подані далі взято з роботи А. Козаченка „Книжкова продукція УСРР 1923—1926“. Київ видання Укр. Нааук.-Досл. Інстит. Книгознавства. Для порівнання подано цифри видавництва „Рух“, найбільшого на Україні приватно-кооперативного видавництва. (Цифри взято з „Нової Книги“ № 1, 1924 р.).

	Всього		Укр. мовою			
	Назв	Примірн.	Назв	%	Прим.рн.	%
ДВУ. 1-X-23—1-IX-24	376	3.572.800	209	55,6	2.349.500	65,8
Черв. Шлях 1-IV-24—1-X-24 .	247	1 807.050	188	76,1	1.534.750	84,9
Книгоспілка 1-I-24—1-X-24 . .	72	893 400	72	100	893.400	100
Рух 1923—1924	40	158.500	40	100	158.500	100

	Рос. мовою				Инш. мовами			
	Назв	%	Примірн.	%	Назв	%	Примірн.	%
ДВУ. 1-X-23—1-IX-24	159	42,3	1.131.300	31,6	8	2,1	92.000	2,6
Черв. Шлях 1-IV-24—1-X-24 .	59	23,9	272.300	15,1	—	—	—	—
Книгоспілка 1-I-24—1-X-24 . .	„нез	нач	ний %“		—	—	—	—
Рух 1923—1924	—	—	—	—	—	—	—	—

Поруч з роботою над удержавленням книжпродукції велася значно більша й ширша праця над зосередженням в державному апараті цілої книжкової ділянки культури. Вже раніш я вказував на те місце, що підчас військового комунізму займала книжка в планах комуністичного будівництва. Непа не принесла будь-яких принципових змін, крім видавничої та книжторговельної форми. Твердий бюджет і госпрозрахунок, правда, викликали величезне скорочення планів та штатів, а тим самим і кількости установ, але приватної ініціятиви в бібліотечну роботу допущено не було. Навпаки, сильніш виступає необхідність упорядкування і реорганізування бібліотечної справи, організованої доволі нетвердо—не дивлячись на твердо накреслений план—в 1919—20 роках. Вироблення ясної ідеологічної та методологічної мети в боротьбі і в час непи не вельми поліпшило справи бібстатистики [1]).

[1]) Ми не маємо жодної навіть офіціяльної цифри, яка-б заперечувала иншим, теж офіціяльним джерелам, і сама була-б прийнята без заперечень. Для зразка дозволю собі навести приклад: „На Украине имеется около 2150 бібліотек, причем в городе насчитывается 718 библиотек, на селе 1432. Одна библиотека приходится на 14—15 населенных пунктов. Наиболее распространенной библиотекой является библиотека при сельбудах, каковых около 1100, а при клубах 460 („Народное просвещение на Украине в 1923 году“, стор, 192). З тих відомостів, що зібрав я про Київщину року 1924 виходить, що сама Київщина має 850—900 бібліотек. Джерела, звідки я дістав цифри—офіційні, відомості збирав по окремих типах бібліотек, так що мені лишилося тільки підсумувати показані цифри. Розходження остільки велике, що я не наважуся ні робити будь-яких висновків, ні шукати пересічної цифри. Таке-ж саме явище незнання спостерігали ми і 1926 року коли Інститут книгознавства розпочав всеукраїнське обслідування бібліотек. Навіть Окрнаросвіти здебільшого не знали, скільки та які бібліотеки перебувають у їхній окрузі.

Масова політосвітня робота на селі не могла вдовольнитися типом „просвітянської“ бібліотеки і шляхом практичної роботи вже 22 року починає панувати в Наросвітніх органах думка про необхідність об'єднання всієї політосвітньої роботи на селі в одному осередкові, так би мовити, універсального типу. Книжка в умовах українського села не могла йти до читача тільки як книжка, необхідно було її звязати зі всією культроботою. Методи роботи з читачем на селі мусіли бути инші, бо сільська маса підготована до книжки була значно менше від міської, а тому нообхідно було книжку подати серед цілої низки політосвітніх занять і розваг. Через хату-читальню, як пробну форму, прийшли до селянського будинка. Власне кажучи, і в місті масова бібліотека все більш і більш почала втрачати самостійність. Здебільшого вона входить у клуб, утворюючи там ніби окрему одиницю, але фактично все далі вростаючи в інтереси й устремління клубу. Книжка таким чином вкорінюється в масу глибше, і бібліотекар має можливість викликати увагу й інтерес до книжки, користаючись ще й суто клубними методами роботи. Отже, кажучи про бібліотеку, ми мусімо мислити її зовсім инакше, ніж бібліотеку минулого, бо не тільки методи роботи її набули инших форм, а й розглядається вона тепер в иншому культурному плані, займає там нове місце.

Найбільшу масу бібліотек складають у нас політосвітні, далі йдуть клубні профспілчанські, зорганізовані добре і найкраще матеріяльно забезпечені. Шкільні—то найбільш занедбана після сільських груп бібліотек.

Треба відзначити, що з загальної кількости низових бібліотек 25% це в повному розумінні утвори революції. Вони до революції зовсім не існували. Спадщина земств або церковно-приходських шкіл надто була мізерна. Вона або розчинилася в новому, або була знищена, як ідеологічний ворог. І тому ми маємо повне право сказати, що бібліотеку масову довелося творити на порожньому місці, довелося від найдрібнішої деталі все робити з початку. Тільки в такій перспективі можемо ми розглядати й оцінувати історію нашого бібліотечного будівництва.

В значно кращому становищу була справа з науковими бібліотеками, що пройшли революцію добре організованими, з величезними книжковими запасами, деякі з столітніми традиціями і там процес революціонізації набув інтересних форм. Але що особливо слід відзначити це зростання їхніх книжкових фондів.

Наукові бібліотеки, що наближаються до типу академічних за час революції надзвичайно збагатіли і ми навіть маємо декілька нових бібліотек (у другому розділі я вказував на найбільшу з них—Всенародню бібліотеку). Але наукова роля цих бібліотек зараз значно менша, як-би мала та могла-б бути. Це сталося через те, що короткий і матеріяльно тяжкий час їхнього існування не сприяв науковій роботі. Комплектування закордонною науковою літературою провадиться непланово і надзвичайно бідно. Це одриває наукову бібліотеку від наукового робітника. Крім того, питання дня, поточні завдання, тимчасові теми, агітпроп робота, тоб-то все те, що є властивістю й безпосереднім завданням масової бібліотеки, часто впливають на роботу наукових бібліотек і ми за останні роки бачим чимало ухилів від наукової праці в бік масової роботи.

Широкий план бібліографічної дослідчої роботи, накреслений радвладою ще за доби військового комунізму, підчас непи почасти звужується, а, головне, набуває инших адміністративних форм. Робота, раніш зосереджена в Головній Книжковій Палаті, розділяється і частково переноситься до Харкова. Причиною тому було перенесення державно-адміністративного центра України з Київа до Харкова, що природньо викликало необхідність зосередження в столиці всієї адміністративної роботи ре-

спубліканського маштабу. Ті адміністративні функції, що несла Головна Книжкова Палата доручаються в Харкові „Українській Книжковій Палаті", яка на початку свого існування провадила роботу, як „Центральний бібліографічний відділ при Всеукраїнському Державному Видавництві". Але пізніш, після того, як Державне Видавництво з причин економічних відмовляється утримувати дефіцитну установу ЦБВ переходить в відання НКО, як окрема самостійна установа, підлегла Науковому Комітету Укрголовпрофосвіти, змінивши свою назву на Українську Книжкову Палату. Підлеглість Науковому Комітету в деякій мірі вказувала на те, що У.К. Палата крім суто адміністративних функцій має виконувати і науково-бібліографічну роботу. Ця робота й була поставлена в плані діяльности УКП., але причини об'єктивного характеру (невеликий штат, відсутність підготовлених бібліографів, дуже незначні кошти) не сприяли роботі Палати. Вона примушена була виконувати лише адміністративний свій план. Але вже з 1924 року УКП. починає видавати „Літопис українського друку"— орган державної бібліографії. Суто бібліографічні завдання, що стоять перед УКП реалізуються порівнюючи дуже повільним темпом. Пояснюється це тим, що у нас ще не як слід усвідомили собі органи НКО вагу й ролю бібліографії в загально державному будівництві. Коштів наведення та на друкування бібліографічних робіт майже не відпускають. Поруч з сотнями бібліографічних книжок в РСФРР укр. бібліографічний доробок буквально мізерний. І при такому стані доводиться говорити лише про бібліографічну потенцію українську, бо вона справді досить значна.

Недооцінка бібліографії спричинилася до того, що укр. бібліографічні сили почали шукати будь-якого виходу, аби лиш якось виявити своє право на існування. Суто бібліографічну роботу хочуть взяти на себе наукові бібліотеки, а почасти де-хто вже й узяв.

Не маючи виходу в практичній роботі, укр. бібліографи надто багато сил та енергії віддають питанням принциповим та теоретичним. Фактів, що ілюструють цей ненормальний стан, можна було б навести десятки, але чи не найяскравішим буде той факт, що вся бібліографічна продукція наша за 1921—1927 р.р. без ЦУД вкладається менш, як в 100 аркушів.

Отже про наш центральний бібліографічний заклад.

Тепер основною функцією Укр. Книж. Палати є виконання декрета про обов'язкові примірники і врегулювання справи державної бібліографії. Згідно з цим декретом У. Кн. Пал. одержує від всіх друкарень УСРР обов'язкові примірники, всіх творів друку, які вона мусить регулярно розсилати по найбільших і найголовніших книгосховищах СРСР.[1]). Крім того, лишаючи у себе в фонді 1 примірник всього, що друкує Радянська Україна Палата має його бібліографічно описувати і вести статистичне опрацьовання всього того матеріялу. Як зовнішнє виявлення цієї бібліографічної статистичної роботи Палата, як ми казали, видає періодично „Літопис українського друку". Варто згадати тут, що року 1924-ого ЦСУ порушувало питання про передачу до нього всієї статистичної роботи над книжпродукцією України. Справа ця була розвязана на користь УКП.

Та науково-дослідча робота Головної Книжкової Палати, що 1919 р. була перервана денікінською окупацією, поновилася р. 1920, але в значно менших розмірах при підвідділі „Книга" на чолі якого стояв т. С. Д. Мстиславський[2]). Ще пізніш, коли в Харкові закладається ЦБВ і всі адміністративно регістраційні функції переходять до нього, роля Київського

[1]) Дивись „Кодекс законов о Народном просвещении УССР," ст. 623.

[2]) С. Д. Мстиславський публіцист з 1924 р. редактор „Книга о книгах" в бібліотечних колах досить безславно вславився знаменитою статтею про децимальну систему, де будує с в о ю н о в у децимальну систему.

бібліографічного осередка все далі зменшується. Невеличкі губерніяльні кошти, відірваність від ідеологічного й адміністративного центру—Харкова не давали змоги розвинути роботу в тих розмірах, що були по силах київським бібліологічним колам. Тільки 1922 року після того, як Науковий Комітет Укрголовпрофосвіти засновує в Київі Український Науковий Інституту Книгознавства робота того бібліологічного осередку, що зберігся від перших часів радвлади на Україні і з незначними змінами увійшов в склад Інституту, починає помітно віджививати. Науковий Комітет доручає УНІК'ові перевести в життя широкий план об'єднання всіх бібліологів України, щоб розпочати грунтовну дослідчу роботу над українською книгою.

Вивчення тих специфічних соціяльно-культурних умов, у яких існувала за весь час українська книга та вплив тих умов на книгу, особлива увага до книжки часу революції, вироблення методів бібліологічної роботи,—це все стоїть перед УНІК'ом, як перше й безпосереднє завдання.

Говорючи про бібліологічне життя УСРР, доводиться констатувати сумне явище: відсутність книжкових виставок. За час непи ми можемо назвати тільки дві виставки: одна, наукова по плану експонування й по завданню—це „Перша всеукраїнська виставка друку", улаштована в лютому 1923 р. у Київі УНІК'ом, що підсумувала українську книжку за 1798—1922 роки і викликала значну літературу в пресі СРСР та закордоном і — друга то „Жива Книга" рекламно-агітаційна по цілевій установці, улаштована в - осени 1924 р. Київською губполітосвітою. Безсумнівно, на темпі й повноті книжкового життя УСРР брак регулярних підсумовуючих виставок дуже сильно відбивається.

З розвитком і поширенням української книжки виникла потреба глибшого вивчення книжкової справи, що на Україні особливо набула характеру складної та вельми важливої проблеми. Книжкової спадщини ми не мали, ті традиції книжкові, що їх могла й потребувала використати жовтнева революція були і не дуже міцні і не дуже численні. А книжка українська раз-у-раз глибше просякала в маси, набувала все більшого й поважнішого впливу. Логічно виникала думка про утворення дослідчої установи, що мала-б вивчати соціологію книги, її історію, техніку її продукування. Таку установу ми маємо в особі Українського науково-дослідчого Інституту Книгознавства, що за 5 років свого існування набув авторитету не лише в межах СРСР, а й в цілій Европі. Об'єднавши навколо себе коло 200 бібліологів цілого світу, УНІК досяг того, що журнал його „Бібліологічні Вісті" став всесоюзним органом, де друкуються російські книгознавці, вважаючи його, не дивлячись на українську мову, за свій орган.

Видання УНІК'а дістали диплома на всесоюзний виставці графіки Рецензії в багатьох часописах цілої Европи відзначають наукову вартість українських бібліологічних видань. Ці факти ми подаємо, як ознаку того, що українська книжка й українська наука про книжку вже вийшли за межі самої радянської України. Як піде далі цей процес звязку з европейською наукою і яких розмірів він набере, цілковито залежатиме від тих об'єктивних умов, що в них проходитиме праця Інституту. Сили згуртовані, праця провадиться інтенсивно, але друкувати Інститут має можливість не більш, як 25% своїх наукових праць. Решта з причин фінансових лежить без ужитку.

Переходимо до стану укр. книги на 1927 рік.

Цього року сталася знаменна подія: книжка українською мовою в II квартаді 26 — 27 року перейшла за половину цілої продукції УСРР Правда, з цього рано робити висновки про цілий виробничій рік, але

цифри й статті про це фігурували в літературі і тому слід на цьому коротко спинитися, кинувши оком на всі 10 років.

	Рос. мов.	Укр. мов.	Разом
1917 р.	2127	814	2941
1918 „	1079	1184	2267
1919 „	726	665	1391
1920 „	869	457	1326
1921 „	448	214	662
1922 „	927	385	1312
1923/24 р. . . .	1848	855	2703
1924/25 „	2535	1813	4348
1925/26 „	2601	2166	4767
1926/27 I кв. . . .	800	643	1443
1927 II кв.	356	406	762
	14316	9602	23918

Ця таблиця на жаль складена не за одним принципом: 1917—1922 рр. взяті календарі, а 1923—1927 виробничі. Таким чином із продукції випали I—VII місяці 1923 року. Це пояснюється тим, що матеріяли статистично опрацьовували в різні часи різні установи—Інститут Книгознавства та Укр. Книж. Палата. Різні завдання диктували різні принципи. Крім того про матеріяли 17—22 років ми можемо говорити досить умовно. Це не вся продукція, а лише та, що її пощастило на сьогодні виявити в бібліотеках УСРР. Матеріяли за ці роки довелося збирати в надзвичайно несприятливих адміністративних умовах і тому ці цифри дуже зле подають провінцію. Очевидно при дальших розшуках, що їх зараз провадить Інститут Книгознавства абсолютні й відносні цифри 1918—22 р.р. мають змінитися. Але 1917 вже цілком закінчений. Обслідувано всі найбільші бібліотеки УСРР (в тому числі й провинціяльні) і зміни не можуть бути такі, щоб значно змінили мовне співвідношення, бо маємо підстави гадати, що 2941 назви це не менш як 90% правдивої продукції цілої України за 1917 р.

Табличка ця дуже яскраво виявляє боротьбу української книги за своє існування.

Інтересні цифри що до обслуговування населення укр. книжкою. Після перших підсумків, ще не зовсім закінченого обслідування бібліотек на Україні, виходить, що укр. книжки складають у професійних бібліотеках 9—10%. а в сільських бібліотеках 47—48%. І це в бібліотеках низових де читач український складає від 75 до 100% цілої читачівської маси.

Історія нам книжкових запасів не залишила. Ми повинні тепер, поспішаючись, набути та навздогнати. Для нас 2200 книжок на рік, з яких мало не 50% падає на шкільну (для трудшкіл) та відомчу напівофіційну літературу, цілком не достатня цифра. Ми ще не встигаємо за сучасним темпом. Зрозуміло, що порівняти 9602 книжки за 10 років з 1 тисячею за сто років, то великого ефекта зовнішньо досягнути можна. Але цього ефекта не слід вважати за мету. Це тільки перше наше досягнення.

Ми ще й досі не можемо твердо сказати, що українська книжка зосередила на собі в достатній мірі громадську увагу. У нас є т-во друзів укр. кінематографії, але нема т-ва друзів української книги. Ще й досі ми зустрічаємо, як типовий факт, зауваження наших зав. бібліотеками, що український читач української книги читати не хоче. А чи зможе-ж він її читати, коли бібліотека обслуговує 125 українців, 29 росіян, а складається з 1500 рос. та 73 укр. книжок, з яких кілька примірників граматики. Це, на жаль, не поодинокий факт.

Після цього немає мабуть чого заспокоюватись на тому, що ми „перейшли за половину“. Важить абсолютна, а не відносна цифра. Крім того слід пам'ятати ще й про вартість змісту нашої продукції.

В ділянці бібліотечної роботи ми повинні констатувати величезний зріст кількости бібліотек. Причина тому суто економічна. Індивідуальний покупець книжки ще тільки починає з'являтися. Індивідуальна власна бібліотека ще така роскіш, що її можуть собі дозволяти лише окремі робітники інтелектуальної праці. Книжка у нас ще надто дорога. А через це споживач книги, звертаючись до бібліотеки, приділює їй чимало уваги. Бібліотека стала у нас справді живим творчим організмом, що відограє надзвичайно важливу активну ролю в цілому культурному процесі.

Бібліотека, як я вже сказав, надзвичайно зросла кількістю. Приблизні відомості, що має Інститут Книгознавства дають такі цифри:

Політосвітніх бібліотек 5000 (виходячи з даних: 8 бібліотек пересічно на 1 район -- 625 × 8).

Бібліотеки при трудшколах	452
„ „ профшколах	814
Наукові бібліотеки при ВИШ-ах	210
При залізничн. трудшколах	105
Міські самостійні бібліотеки	119
Профспілчанські клубні	1423
При райкомах різних спілок	1000
Разом	9123

Ці грубі цифри далеко ще не повні, бо це є лише перший підсумок обслідування бібліотек, ще не закінченого. Можна гадати, що число бібліотек всіх типів (у цей обрахунок де-які категорії ще не увійшли) виноситиме цифру 13—14 тисяч.

Отже ми маємо реальну армію на радянському культурному фронті. Подивимося, як організована та як воює ця армія.

Всі бібліотеки ми можемо поділити на дві головні адміністративні групі: 1) підлеглі НКО, 2) підлеглі ВУРПС. В ці дві групі входить основна маса 90% всіх бібліотек. Але такий адміністративний поділ нічого не з'ясовує і тому ми хотіли-б поділити бібліотеки за методами роботи, за типами внутрішньої організації. На жаль лише з осени 1926 р. почалося планове вивчення бібліотечної справи на Радянській Україні. Анкетне обслідування ще не закінчилося і тому, поділяючи бібліотеки на типи, ми не можемо подати цифр, а саму лише схему.

Найбільшу групу складають бібліотеки масового споживання, що обслуговують селянські й робітничі маси. Таких бібліотек в грубих цифрах можемо нарахувати 7500—8000. Далі йдуть шкільні бібліотеки, що обслуговують дітей та молодь організовану шкільним навчанням. Ці бібліотеки відрізняються не лише певним плановим комплектуванням і колом читачів, обмежених певним віком. Таких бібліотек приблизно маємо 1500. Третя розмірами група складається з бібліотек, що обслуговує членів профспілок, тільки не робітників, а службовців, учителів то-що—1000 бібліотек.

Наукові бібліотеки в нашій схемі займають 4 місце що до кількости бібліотек, але ця група обійма найбільші та найцінніші книжкові запаси УСРР. В цю групу входять бібліотеки при ВИШ-ах, при Наукових установах, самостійні академічного типу, спеціяльно тематично укомплектовані фахові бібліотеки при різних державних та адміністративних установах. Такі бібліотеки не мають для себе організаційного центру й тому підрахувати їх, вивчити їх стан і форми організаційні вельми важко. Дуже приблизна цифра для них 500.

Таким чином ми нараховуємо 11000 бібліотек, але повторюю, що ця цифра є приблизна і на нашу думку зменшена.

Треба відзначити, що НКО вже звернув увагу на стан наших бібліотек і вирішив проробити з максимальною повнотою питання про бібліотечну справу на Україні. До цієї важливої справи Держнаукметодком береться цього академічного року. Систему бібліотечного будівництва, типізацію бібліотек, їхню цілеву установку й завдання, їхнє комплектування то-що буде грунтовно вивчено, бо матеріяли для цього є.

Окремо слід сказати кілька слів про наукову бібліотекознавчу роботу.

Радянське біббудівництво висунуло, протилежно до европейського формального бібліотекарства, важливу проблему взаємодіяння в комплексі книга—читач. Власне вся наша книгознавча робота спрямована до розвязання цієї проблеми, але безпосереднім дослідником її є бібліотекар, а дослідчою станцією найбільше може бути бібліотека. Тому то й сталося так, що на бібліотеку було покладено вивчення цієї проблеми. Що правда наша українька частка в цій науці ще порівнюючи мала, але це не зменшує перспектив, що нам тут відкриваються. І, правду сказати, ми тут в повній мірі використали чужий досвід, щоб зробити крок уперед. Ми на Україні до проблеми читачівства підійшли з широкими дослідницькими планами. Справді-бо організація з 200 дослідчих осередків, що їх згуртував коло себе інститут книгознавства—це величезний апарат, що дозволяє ставити складні й цінні експерименти над тисячами осіб одночасово за одним планом під науковим керовництвом авторитетного наукового колективу.

Ми ще на перших кроках роботи, а вже маємо постійні запитання з різних міст Союза, де довідалися про нашу роботу і звертаються до нас в справах науково-практичного характеру.

Крім того у нас є науковий бібліотекознавчий осередок, що склався з співробітників Всенародньої Бібліотеки, і таких осередків ми маємо цілу низку по різних наукових бібліотеках та при де-яких бібліотечних об'єднаннях, при кабінетах політосвітробітників. Все це ознаки значної зацікавлености бібліотекознавчими проблемами і дальше зростання та планова організація бібліотечної справи безсумнівно приведе нас вже в близькому часі до ширших організаційних схем, до глибших і поважних досягнень.

Але гірше стоїть у нас справа бібліографічна. Це занедбана ділянка нашої культурної роботи. Центральний бібліографічний заклад у нас є це—Українська Книжкова Палата. Вона видає „Літопис українського друку"—єдиний у нас бібліографічний часопис. Правда, робота У. Кн. П. зараз відбувається в нормальних умовах і ми можемо говорити про значні наслідки. Так звана державна бібліографія вже заняла належне їй місце в нашій освітній системі. Реєстрація та статистика друку України, постачання центральних книгосховищ Союзу українським обов'язковим примірником, це вельми складні та надзвичайно важливі бібліографічні функції, без яких ми взагалі не можемо мислити мінімальної наукової роботи республіки в цілому. Але вся инша бібліографічна робота у нас перебуває в зародковому стані й, правду сказати, навіть перспектив жодних тут не маємо.

Українська бібліографія має вбогу історію, ми тепер повинні робити все від перших початкових кроків. Бібліографічні традиції, бібліографічні факти почали більш-менш систематично з'являтися з кінця 1917 р і звичайно були дуже нечисленні. Але це все увірвалося остаточно 1924—1925 років і тепер ми за рік можемо нархувати 2—3 бібліографічних роботи, що з'являються друком випадково, виключно завдяки ініціятиві та бібліографічній упертості окремих осіб. Десь в кабінетах різних установ та окремих наукових робітників ведеться якась бібліографічна праця зде-

більшого цілком кустарна, друкують її принагідно, а про фахові бібліографічні заклади ми ще не можемо й мріяти.

На безпорадний стан нашої бібліографії звернула увагу й Укрнаука. З метою сприяння українській бібліографії засновано Бібліографічну комісію при УАН, на яку покладено завдання розвязати справу так званого українського бібліографічного репертуара.

Не добре стоїть у нас справа і з популярною масовою бібліографією. Книгар, Голос друку, Книга, Нова Книга, — це різні етапи, різні спроби, але всі вони в минулому. Вже два роки у нас нема бібліографічно - бібліотечно-читачівського журналу. Причини для мене абсолютно незрозумілі. Рентабельність його при нашій кількості бібліотек очевидна. Авторські сили є. Видавництва в існуванні такого журнала не можуть бути не зацікавлені. А журналу проте нема. За 1927 рік з'явилося в різних газетах і журналах 8 статтів, що специяльно говорили про потребу в такому органі, але це пішло на марне.

Чи не є це ілюстрація до моєї попередньої думки при те, що у нас ще не зрозуміли, що й книзі треба сприяти не менш, якщо не більш, як кіно.

Такий стан бібліографічної справи призвів до одного дуже прикрого явища. У нас не готують бібліографів, у нас цвіте бібліографічний анальфабетизм, у нас на зміну тим, хто зараз працює в будь-якій галузі бібліографії, ніхто не приходить. Нам потрібні сотні схедографів, сотні індексаторів, методисти, але їх нема звідки взяти.

Ми саме зараз перебуваємо в смузі економичної скрути, наш державний апарат не встигає за темпом зростання й поширення книжкової справи. Ця ділянка культури порівнюючи більше занедбана, менше притягає уваги відповідних і відповідальних органів.

Але суть справи полягає не в тому. Це все не первинні, а другоразові явища, що будуть виправлені в поточній творчій роботі.

Напрошується основний найголовніший висновок.

Українська книга вже не замкнуте в собі явище, це величній чинник, що міліонами підручників несе культуру тим масам, що їм заборонено було читати й писати. Українська книжка все ширше охоплює школу, вона вже завоювала собі право на існування не тільки на території УССР, вона виходить вже на кін нового життя, вона вийшла на европейський культурний ринок. Там вона займає не останнє місце серед тих культур, що нараховують для себе багато сотень літ безперервної традиції.

Той, шлях, ні, — не, шлях, а велетенський стрибок, що зробила українська книжка за роки Великої революції, ми ще не можемо належно оцінувати, бо ми сучасники й до певної міри співучасники його.

Бо від книжки для радикально настроєного українського інтелігента ми прийшли до книжки, що зрушує мільйонові маси, ми прийшли до книжки творця нової культури.